

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАКУЛТЕТ**

”ИҚТИСОДИЁТ” КАФЕДРАСИ

МАСТУРА АЛЛАЯРОВА

**“ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ
ИНФРАТУЗИЛМАСИ” фанидан**

Маъруза матни

ГУЛИСТОН - 2014

М.Қ. Аллаярова. "Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти" фанидан маъруза матни. - Гулистон. 2014. 60 бет.

Маъруза матни 5230100-иқтисодиёт таълим йўналиши бўйича ўқиётган бакалаврларга ихтисослик фанлар доирасида ўқитишга мўлжалланган бўлиб, унда "Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти" фани предмети ва методлари, унинг қишлоқ хўжалигидаги такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксизлигини таъминланишига оид маълумотлар келтирилган.

Маъруза матни Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаши томонидан («_____» _____ 20 йил, 1-баённома) нашрга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир:

Такризчилар: Иқт. фанлари номзоди, доц. О.Т. Сатторкулов
Иқт. фанлари номзоди, доц. О.Р.Райимбердиева

Allayarova M. K. Training aid on Economy of the infrastructure of agriculture.- Gulistan, 2014. 60 p.

The training aid is prepared on the base of Economy of the infrastructure of agriculture course program, the branch of education is 5230100 - economic.

The manual is about economic activities of infrastructure spheres of serving to agricultural production and their external economic relations.

The manual is designed for bachelor, master students of higher educational establishments majoring in economics as well as for professors, teachers and scientific researchers.

Аллаярова М.К. Текст лекции по курсу «Экономика инфраструктуры сельского хозяйства».- Гулистан 2014.208 стр.

Текст лекции подготовлен на основании программы курса «Экономика инфраструктуры сельского хозяйства» по специальности 5230100-экономика. Освещены основные стороны развития инфраструктуры сельского хозяйства, его место и значение в развитие экономики страны

Текст лекции предназначен для студентов, магистров и аспирантов экономического направления.

КИРИШ

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши барча тармоқларнинг ўзаро узвий боғлиқликда ривожланишини талаб қилади. Ўзбекистонда ялпи миллий маҳсулотнинг аксарият қисми агросаноат мажмуаси тармоқларида ишлаб чиқарилаётганлиги уларнинг ўзаро боғлиқлик доирасини янада кенгайтириш заруратини келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётида агросаноат мажмуи самарадорлигининг асосий мезони яқуний маҳсулот қиймати ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулот нобудгарчилигини пасайтиришда, тармоқларни етук кадрлар билан таъминлашда, уларнинг меҳнат қобилиятини тиклашда, шунингдек, АСМ тармоқларининг ўзаро узвий боғлиқлигини таъминлашда инфратузилманинг аҳамияти катта. У ўзаро боғлиқ икки таркибий қисмдан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш инфратузилмаси ва ижтимоий инфратузилмани ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқаришга хизмат қилиб, маълум маънода унинг таркибий бўғини ҳисобланса, ижтимоий инфратузилма АСМни кадрлар билан таъминлашга, ходимларнинг соғлиғини сақлашга, турмуш даражаларини оширишга хизмат қилади.

Ижтимоий инфратузилма ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманинг ривожланиши иқтисодиётнинг реал сектори билан бевосита боғлиқ.

АСМ тузилмаси шундай мураккаб вазифалар тизимидан иборат. Ундаги барча унсурлар бир-бири билан шу қадар узвий боғланганки, улардан бирининг ривожланишда орқада қолиши, бошқаларида самарадорлик пасайиб кетишига сабаб бўлади.

Шу боисдан ҳам республика АСМнинг яхлит ривожланишини таъминлаш ўта муҳим. Ушбу ўқув услубий мажмуа инфратузилманинг моҳияти, унинг таркиби, вазифалари ва ривожланиш тамойиллари билан боғлиқ масалалар моҳиятини очиқ беришга мўлжалланган.

Ўқув услубий мажмуа “Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти” фанидан бўйича тўлиқ маълумотларни қамраб олган бўлиб 15та таркибдан иборат. ЎУМнинг асосий қисми фан бўйича ўқув дастур, ишчи ўқув дастур, таълим технологияси, амалий машғулотлар учун масалалар тўплами, назорат турлари учун топшириқлар вариантлари, 200 тадан иборат тест саволлари, фандан умумий назорат саволлари, тақдимот материаллари, глоссарий, фойдаланган адабиётлар рўйхати, таянс конспект, ўқув материаллари ва хорижий адабиётлардан ташкил топган.

Талаба учун зарур бўлган барча материаллар тўлалигича баён этилган.

1-мавзу: Ўзбекистонда агросаноат мажмуасининг ривожланиши ва инфратузилма

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Агросаноат мажмуаси соҳалари
2. АСМда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари
3. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари

1 савол баёни: Агросаноат мажмуи (АСМ) қишлоқ хўжалигининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб беришда иштирок этадиган тармоқлари мажмуидан иборат.

АСМ умумий ҳолда тўрт соҳани ўз ичига олади: биринчи соҳа – қишлоқ хўжалиги корхоналарини; иккинчи соҳа – қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, ишлаб чиқариш, техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқларни; учинчи соҳа – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, ташиб бериш, сотиш тармоқлари)ни;

тўртинчи соҳа – инфратузилма, яъни ишлаб чиқариш ва ишчилар фаолиятининг шарт-шароитларини таъминловчи хўжалик тармоқлари (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва товар хўжалиги, моддий бўлмаган ишлаб чиқариш тармоқлари ва шунга ўхшаш тармоқлар)ни ўз ичига олади.

Инфратузилманинг ўзи 2 қисмдан:

а) ижтимоий инфратузилма – кишиларнинг ҳаёт фаолиятлари шароитини таъминловчи тураржой, маданий-маиший хизмат тармоқлари, савдо, умумий овқатланиш каби соҳалардан;

б) ишлаб чиқариш инфратузилмаси – йўллар, транспорт хўжалиги, алоқа, омборхона ва шунга ўхшашлардан иборат.

Агросаноат интеграцияси, яъни қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳсулотни қайта ишловчи, истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқларнинг ўзаро ҳамкорликдаги узвий боғлиқ ишлаб чиқаришини ривожлантириш АСМ вужудга келиши ва ривожланишининг асосий негизи ҳисобланади. Агросаноат мажмуи интеграция жараёнининг кўриниши ва шаклига кўра, 2га бўлинади:

- 1) тармоқ ёки маҳсулот бўйича АСМ;
- 2) ҳудудий АСМ.

Аграр сиёсатни аниқлашда, одатда, иқтисодий соҳа алоҳида ўрин тутади. Бунда унинг экология ва ижтимоий томонлари ҳисобга олинмайди.

Аграр сиёсатнинг бошқа бир қисми борки, уни иқтисодий соҳа билан ҳисобга олиб бўлмайди. Бу қишлоқ хўжалиги ҳудудлари ривожланишига

тааллуқлидир.

Масалан, қишлоқлардаги ишсизлик озиқ-овқат ишлаб чиқариши билан бевосита боғлиқ эмас. Иш билан бандлик даражасига саноат, хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш йўли билан таъсир этиш мумкин.

Жаҳон амалиётида «**Озиқ-овқат хавфсизлиги**» иборасини қўллашга одатланилган. Бир гуруҳ олимлар бу иборанинг асосида фақат истеъмолни қўшиб ишлатишади. Уларнинг фикрича, озиқ-овқат хавфсизлиги - аҳолининг фаол ҳаёти учун қанча миқдорда озиқ-овқат талаб этилса, аҳолига шунча миқдорда озиқ-овқат таъминоти кафолатланиши назарда тутилади. Бинобарин, озиқ-овқат хавфсизлигига эришишда икки усул бор: биринчиси, импорт қилиш, иккинчиси ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш.

Озиқ-овқат қарамлилиги, жамият ўз озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини ўзи мустақил равишда еча олмаса, вужудга келади. Бу ҳол қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт мажмуи тармоқларининг бузилишига сабаб бўлади. Шу билан бирга, давлат иқтисодиётнинг зарур бўлган импорт озиқ-овқат молларини сотиб олиш имкониятини йўқ қилади. Озиқ-овқат қарамлилигига асосий сабаб давлатнинг ўз ишлаб чиқарувчиларига ёрдам бермаслиги ва миқдоридан кўп озиқ-овқат моллари импорти ошишидир. Озиқ-овқат мустақиллиги аҳолини белгиланган меъёردа озиқ-овқат билан таъминлаш учун энергия стратегик захиралари, ер майдони, қишлоқ хўжалиги машиналари, моддий ресурслар мавжудлигини англатади.

Озиқ-овқат мустақиллигига АСМ мустақил равишда ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва аҳолини ҳар хил турдаги озиқ-овқат маҳсулотлари билан керакли миқдорда таъминлаши орқали эришилади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги стратегияси қуйидагиларни ўз ичига олади:

АСМ меҳнат ресурсларига нисбатан протекционистик чораларни кўриш ва аҳоли ҳар хил қатламларининг давлат таъминотига эришиш; саноат, сақлаш, қайта ишлаш ва озиқ-овқатларни тарқатиш тизимида меҳнат ресурсларининг оптимал мувозанатини ушлаб туриш; АСМ тизимини энергия ва ресурс сақлаш технологиясига айлантириш; давлат режа тизими ишлаши ва АСМ фаолиятини таъминлаш.

2 - савол баёни: 2010 йилда ЯММдаги саноатнинг улуши 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 12,4 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 49 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30,1 фоиздан 17,5 фоизга тушди.

Шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши камайиб бораётган бир шароитда ушбу соҳада маҳсулот етиштириш юқори суръатлар билан кўпаймоқда.

2010 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2009 йилга нисбатан 6,8 фоизга, 2000 йилга нисбатан эса 1,8 баробар ошгани ҳам шундан далолат беради.

Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, фермер хўжаликларига бириктирилган ер участкаларини оптималлаштириш, пахта ва ғалланинг

харид нархларини ошириш бўйича амалга оширилаётган изчил ишлар натижасида иқтисодийтимизнинг аграр секторида таркибий сифат ўзгаришлари юз бермоқда.

Пахта ва ғалла каби стратегик муҳим қишлоқ хўжалиги экинлари билан бир қаторда, мева-сабзавотчилик, чорвачилик, паррандачилик ва балиқчилик соҳаларида ҳам ишлаб чиқариш ҳажми сезиларли даражада ўсди, қайта ишлаш тармоқлари ва ички бозорни сут, гўшт, картошка, сабзавот каби энг муҳим озиқ-овқат ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан янада кўпроқ тўлдириш учун мустаҳкам хомашё базаси яратилмоқда.

Махсус ишлаб чиқилган кенг кўламли дастурни изчил амалга ошириш ҳисобидан ерларнинг мелиоратив ҳолати муттасил яхшиланмоқда. Фақат 2010 йилнинг ўзида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш учун 150 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилди ва бу 724 километрлик коллектор-дренаж тармоқлари, 208 та мелиоратив кудуқларни барпо этиш ва реконструкция қилиш, қарийб 14 минг километрлик коллектор-дренаж тизимини таъмирлаш, қайта тиклаш ва 335 та замонавий мелиорация техникасини харид қилиш имконини берди.

Қашқадарё, Бухоро, Навоий, Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах вилоятлари, шунингдек, Марказий Фарғона худуди ва Қорақалпоғистон Республикасида ирригация ҳамда мелиорация иншоотларини қайта тиклаш учун 2010 йилда халқаро молия институтларининг 62 миллион доллардан зиёд маблағлари жалб қилинди ва ўзлаштирилди.

Амалга оширилган ана шундай кенг миқёсдаги ишлар натижасида 260 минг гектар суғориладиган ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди ва бу қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини, фермер ҳамда деҳқон хўжаликларининг даромадини ошириш учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Агросаноат интеграциясининг моҳиятини фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини саноатда қайта ишлашдан иборат, деб тушуниш керак эмас. Чунки ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши, табиийки, агросаноат интеграциясини тезлаштиради ва чуқурлаштиради. У ишлаб чиқариш алоқалари турли хил шаклларда вужудга келишининг тезлашиши ва ривожланишини тақозо этади. Қишлоқ хўжалигининг саноат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан иқтисодий боғлиқлиги ҳамда алоқаси ривожланиши объектив тарихий жараён бўлиб, тобора кучайиб боради. Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда бу жараён вертикал интеграция, яъни агробизнес кўринишида амалга оширилмоқда.

АСМда кечаётган такрор ишлаб чиқариш жараёни, халқ хўжалигининг бошқа биронта тармоғида юзага келмайдиган, техника, иқтисод, биология ва экологиянинг бирлиги уларнинг мувофиқлашган ҳолда ривожланишини тақозо этиши билан тавсифланади. Шу билан бирга, АСМ такрор ишлаб чиқаришининг хусусиятлари кўп жиҳатдан унинг асосий бўғини бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёни билан белгиланади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни ўз маромига эга бўлиб, биологик

жараёнлар, яъни ўсимликларнинг ва чорва молларининг ривож, табиий-иқлим шароити билан боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос мароми, ўз навбатида, АСМнинг қайта ишловчи ва бошқа соҳа тармоқларини ривожлантиришга таъсир этади. Деҳқончиликдаги такрор ишлаб чиқаришнинг бир қанча хусусиятлари ишларнинг мавсумийлиги билан боғлиқдир. Унда ишлар йил давомида узлуксиз олиб борилмайди. Бу ҳол ходимларнинг иш билан бандлиги ва уларнинг меҳнатини сарфлашда меҳнатга ҳақ тўлаш ва зарур даражада даромад билан таъминлаш каби муаммоларни келтириб чиқаради. Бу муаммоларни ҳал этишда маҳсулотларни қайта ишлашни бевосита қишлоқ жойларнинг ўзида ташкил қилиш, турли майда саноат корхоналарини, ёрдамчи хўжалик тармоқларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу тадбир иш билан бандликни таъминлаш билан бир қаторда маҳсулот нобудгарчилигини камайтиради, унинг сифатини яхшилайдди.

Қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида, айниқса, деҳқончиликда меҳнат сарфи билан маҳсулот олиш ўртасида вақт жиҳатидан узилиш мавжуд, яъни маблағ деярли бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум даврдагина олинади. Шу муносабат билан меҳнатга ҳақ тўлашда, иш ҳақи ва моддий рағбатлантиришни ишнинг сифати, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан боғлашда ўзига хос муаммолар юзага келади. Бу муаммоларни бартараф этиш ёки юмшатишнинг турли шакллари мавжуд, хусусан кооперативлар, ижарачилар, фермер хўжаликларини ривожлантириш, шунингдек, давлат хўжалигида меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг илғор усулларини жорий этиш ва шу кабилар.

Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш фондлари, кўпроқ уруғлик, озика, чорва моллари ва шунга ўхшашлар ҳисобидан ташкил этилмоқда. Бу такрор ишлаб чиқариш маромининг навбатдаги босқичига кенг миқёсли таъсир этиб, уни капиталталаб тармоққа айлантирди, ишлаб чиқариш потенциалини кенгайтирди ва меҳнат унумдорлиги суръатларини ўстирди. Айни вақтда қишлоқ хўжалиги нисбатан майда капиталлар қўйиладиган соҳа бўлиб қолди.

Ишлаб чиқариш ва капиталнинг тўпланиш даражаси жиҳатидан қишлоқ хўжалиги саноатдан орқада қолмоқда. Бунга аввало, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусияти туфайли корхоналарнинг мақбул миқёси анча кичиклиги сабаб бўлмоқда, ҳолбуки кўпингина мамлакатларда йирик корхоналар билан бир қаторда кўп сонли деҳқон-фермер хўжаликлари сақланиб келмоқда. Улар асосан фермер ва унинг оила аъзолари кучи билан юритилади. Бироқ, хўжалик мавқеи йирик фермерлар қўлида.

Қишлоқ хўжалигида ҳам халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида амал қиладиган умумий иқтисодий қонунлар амал қилади. Лекин уларда тармоқнинг алоҳида хусусиятлари ҳисобга олинган. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда асосий ишлаб чиқариш воситаси ер ҳисобланади. Бошқа ишлаб чиқариш воситаларига

солиштирилса, ер эскирмайди, балки тўғри фойдаланилса, унинг сифати яхшиланиб боради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари сифатида тирик идораизмлар, яъни ҳайвонлар ва ўсимликлар катнашади. Улар эса биологик қонуниятлар асосида ривожланади. Демак, такрор ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жараёни тирик идораизмларнинг табиий ривожланиш жараёни билан узвий боғлиқ. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёни йирик майдонларда амалга оширилади ва турли иқлим зоналари бўйича ёйилган. Пировард натижалар қўлланилган ресурслар миқдори ва сифатини эмас, балки кўпинча ишлаб чиқариш амалга ошириладиган аниқ шароитларга боғлиқ бўлиб қолади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳудудий жойлашуви ишлаб чиқарилган маҳсулот (буғдой, картошка, қанд лавлаги, сут, гўшт ва ҳоказо)ни

ҳам, техника ва моддий ресурслар (ёқилғи, иссиқлик-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар)ни ҳам ташишни қийинлаштиради.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда яратилган маҳсулот кейинчалик ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситаси сифатида уруғлар ва экиш материаллари (буғдой, картошка ва ҳоказо), ем-хашак ҳамда ҳайвонлар подасини қайта тиклаш ва кенгайтириш учун поданинг катта қисми қўлланилади. Буларнинг барчаси иншоотлар ва ишлаб чиқариш вазифасидаги объектлар (молхона), ем-хашак, уруғ ва экиш материаллари омборлари ва ҳоказоларни куриш учун қўшимча моддий ресурсларни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим хусусияти – ерда иш даври маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан бир-бирига мос келмаслигидир. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш даври инсон меҳнати остида амалга ошириладиган жараёни (ерни ҳайдаш, ишлов бериш, экиш, ўсимликларни парваришlash, ҳосилни йиғиб олиш ва ҳоказо) вақтлари ва табиий омилларнинг бевосита таъсири остида амалга ошадиган (ўсимликларнинг униши, ўсиши, ҳосилга кириши ва ҳоказо) вақт тўпламидан иборат.

Ишлаб чиқариш даври ва иш даврининг мос келмаслиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлигини асослайди. Мавсумийлик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, техника, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва охир-оқибатда бутун тармоқ самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат тақсимоти, унинг тақозосига кўра, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, хусусан, саноатдагига нисбатан бошқача тарзда юз беради. Ер, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадида бу ерда ўсимликшунослик тармоғини чорвачилик тармоғи билан ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хунармандчиликни ривожлантиришнинг оқилона мувофиқлигига эришиш лозим. Ижтимоий меҳнат тақсимотини такомиллаштиришда алоҳида ҳудудларнинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олиш зарур.

Қишлоқ хўжалигининг энг асосий хусусиятларидан бири, шубҳасиз, техникадан фойдаланиш даражаси ва шароити ҳисобланади. Одатда, ишлаб чиқариш воситалари (машиналар, комбайнлар, қишлоқ хўжалиги техникаси) ҳаракат қилиши, меҳнат предметлари эса (ўсимликлар) бир жойда туришидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалигининг техник таъминланганлиги саноат тармоғидагидан кескин фарқ қилади. Саноат тармоғига нисбатан энергетик ресурсларга бўлган умумий эҳтиёж бу соҳада жуда юқори. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тарқоқлиги ва мавсумий характердалиги техника ва асосий ишлаб чиқариш воситаларига бўлган эҳтиёжни оширади.

Қишлоқ хўжалигининг ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларида меҳнат жараёнини ташкил қилиш турлича амалга оширилади. Бу ерда ижрочи саноатдаги каби доимий иш ўрнига эга бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш жараёнида йил фасли ва ўсимликнинг ўзига хос хусусиятларига қараб дала ишчиси ва механизаторлар турли хил ишларни бажаришади. Механизатор барча машина ва агрегатларда ишлай олиши керак, деҳқон эса уруғлар ва экиш материалларини тайёрлаш, ўсимликларни парвариш қилиш, тайёрлаш, ҳосилни йиғиб олиш жараёнидаги барча ишларни бажара олиши лозим. Бунда ишнинг тури ҳар куни эмас, балки шароитдан келиб чиқиб, муайян бир иш куни давомида ўзгариши ҳам мумкин.

Қишлоқ хўжалигининг саноат тармоқларидан ажралиб турувчи бу каби хусусиятлари моддий-техника базасини шакллантириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда ҳисобга олиниши зарур.

3 - савол баёни: Ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалиги ривожланишини янада жадаллаштиришнинг энг долзарб муаммоларидан бири тармоқ самарадорлигини оширишдир. Ишлаб чиқариш самарадорлиги мураккаб иқтисодий категория бўлиб, унда иқтисодий қонунларнинг ҳаракатлари ўз ифодасини топади ва корхона фаолиятининг муҳим томони – натижавийлиги юзага келади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини характерлашда натурал ва қиймат кўрсаткичлари тизимидан фойдаланилади. Самарадорликнинг натурал кўрсаткичлари қишлоқ хўжалиги ўсимликлари ҳосилдорлиги ва ҳайвонлар маҳсулдорлиги ҳисобланади. Натурал кўрсаткичлар қиймат кўрсаткичларни: ялпи ва товар маҳсулот, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ҳисоблашда асос саналади.

Ялпи маҳсулот – маълум давр мобайнида яратилган барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг пулдаги ифодаси, товар маҳсулот эса, сотилган маҳсулотдир.

Ялпи даромад (ЯД) – ялпи маҳсулот (ЯМ) қиймати билан ундаги моддий сарфлар (Мс) орасидаги фарқдир:

$$ЯД = ЯМ - Мс$$

Соф даромад (СД) ялпи маҳсулот қийматидан ишлаб чиқариш харжатлари ёки унинг таннархини айириб ташлаш йўли билан аниқланади:

$$СД = ЯМ - Тм$$

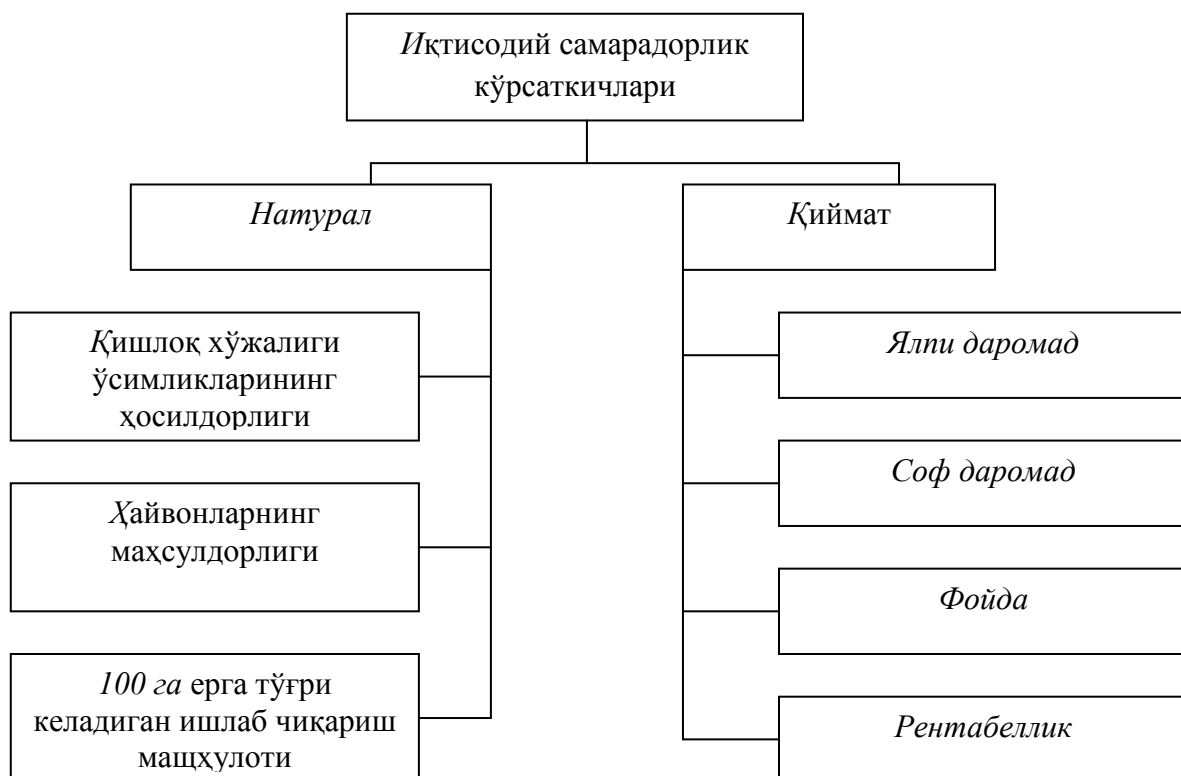
Соф даромад ҳажмини ялпи даромад қийматининг иш ҳақиға тўловини (Ҳи) айириб ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$СД = ЯД - Хи$$

Иқтисодий адабиётларда яратилган (Т) ва реализация қилинган (Т') соф даромад фарқланади. Соф даромаднинг реализация қилинган қисми корхона фойдаси ҳажмиға тўғри келади. Демак, агар соф даромадни ялпи маҳсулотни тақсимлаш орқали топадиган бўлсак, унда фойда (Ф) маҳсулотни сотишдан келадиган тушум (Тс) билан унинг тўлиқ таннархи (Тк) айирмаси сифатида ҳисобланади.

$$Ф = Тс - Тк$$

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлигини умумлаштирувчи натижа рентабелликдир. Рентабеллик даражаси (Р) фойданинг маҳсулотнинг тўлиқ (тижорат) таннархиға нисбатан %даги қиймати сифатида ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар бутун қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини характерлашда ҳам, тармоқ самарадорлигини ифодалашда алоҳида маҳсулот бўйича ҳам қўлланилади.

1 - чизма. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари

2-мавзу: Инфратузилманинг моҳияти, таркиби ва туркумланиши

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Қишлоқ хўжалигидаги инфратузилманинг моҳияти ва аҳамияти
2. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иқтисодий моҳияти
3. Ижтимоий инфратузилманинг қишлоқ хўжалиги ривожланишидаги аҳамияти

1-савол баёни: Агросаноат ишлаб чиқаришининг пировард натижалари фақат қишлоқ хўжалиги ривожланиш даражасига эмас, балки унинг хизмат кўрсатиш тармоқларига ҳам боғлиқдир. Ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши билан қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари, керакли хомашё ва ёрдамчи материаллардан фойдаланиш ҳажми ҳам ошади. Хўжаликларнинг электроэнергияси, транспорт, алоқа воситаларига, маҳсулотни сақлаш жойларига талаб ошади. Қишлоқ хўжалигининг таъмирлаш-техник хизматига, моддий-техника таъминоти ташкилотларига, муҳандислик, зооветеринария, агрокимё хизмати ва бошқа хизматларга боғлиқлик даражаси ўсади. Бу жараёнда самарали фойдаланиш ва истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган ташкилот ва тармоқларнинг ривожланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай тармоқлар ва хизматларни иқтисодиётда инфратузилма дейилади.

Инфратузилма – ижтимоий ва иқтисодий ишлаб чиқариш учун нормал шарт-шароитларни таъминловчи тармоқ ва саноат мажмуидир. У ишлаб чиқариш, технологик, иқтисодий ва ташкилий алоқалар жараёнида вужудга келадиган реализация орқали АСМнинг самарали ишлашини таъминлайди. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг бўлинмас қисми ҳисобланади. У корхонанинг самарали фаолиятини таъминлайди ва АСМнинг пировард маҳсулоти миқдоран кўп ва сифатан юқори бўлишига йўналтирилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ялпи ишлаб чиқарилиши провард натижада тармоқнинг ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси билан бирга хизмат қилувчи ишлаб чиқаришнинг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Улар орасида агрокимё, зооветеринария, консультация хизматларига катта эътибор берилади.

Моддий ишлаб чиқариш инфратузилмасининг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги корхоналарини ишлаб чиқаришига хизмат қилиш вазифасидан босқичма-босқич озод этишдан иборат. Инфратузилма ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва қишлоқ хўжалигининг асосий маҳсулотлари сифатан юқори бўлиши учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган. Мустақил равишда пировард маҳсулотни ишлаб чиқармайдиган тармоқ ва хизматлар маълум миқдорда бутун ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир этади.

Инфратузилма АСМ учун кадрлар тайёрлаш, уни ишчи кучи билан таъминлашга ёрдам беради.

Инфратузилма элементларининг характерини кўп томонлама ҳисобга олган ҳолда уни конкрет хусусияти бўйича туркумлаш мумкин эмас. АСМ инфратузилмаси элементларини қуйидаги тўрт хусусияти орқали туркумлаштириш мумкин (2-чизма).

- ишлаб чиқариш жараёнига таъсири даражаси билан;
- ҳудудий;
- тармоқ;
- функционал йўналтирилганлиги бўйича.

АСМ инфратузилмасини ишлаб чиқариш жараёнига таъсири даражаси бўйича қуйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин: ишлаб чиқариш; ижтимоий.

Иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичи объектлар ишлаб чиқариши харажатларининг ўз-ўзини қоплаши ҳисобланади. У қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$K_{ii} = \frac{K_{\text{ёки } B}}{M_{ii}}$$

Бу ерда: K_{ii} – ишлаб чиқариш инфратузилмасига кетган харажатларнинг ўз-ўзини қоплаши;

$K_{\text{ёки } B}$ – қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг қиймати;

M_{ii} – ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлари.

2-чизма. АСМ инфратузилмаси элементларининг туркумланиши.

Худудий хусусияти ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича тармоқлар қуйидагиларга бўлинади: инфратузилманинг халқ хўжалиги тармоқлари; худудий тармоқлар; конкрет корхонада маҳаллий ёки ишлаб чиқариш тармоқлари.

Халқ хўжалиги инфратузилмаси бутун халқ хўжалигининг самарали ишлашига хизмат қиладиган тармоқ ва хизматлардан иборат. Шундай қилиб, у ягона энергетик, транспорт, алоқа тизимлари буюк инфратузилма мажмуи ҳисобланади; халқ хўжалигининг электрэнергиясига, почта, телеграф ва транспорт алоқларига бўлган талабини қондиришга йўналтирилган.

Худудий инфратузилма алоҳида иқтисодий районларнинг ривожланиш ва худудий ишлаб чиқариш мажмуилари шаклланиши билан боғлиқ. Локал ёки ишлаб чиқариш инфратузилмаси алоҳида корхоналарнинг фаолиятини таъминлайдиган элемент ва ишлаб чиқаришдан иборат. Локал

инфратузилмага ички хўжалик ва хўжаликлараро йўл курадиган ташкилот мисол бўла олади.

Тармоқ хусусиятлари бўйича инфратузилма тармоқлараро инфратузилма ва тармоқ ички инфратузилмасига бўлинади. Тармоқлараро инфратузилма халқ хўжалигининг кўпгина тармоқларига хизмат қилишга йўналтирилган. Тармоқ ичи инфратузилмаси эса конкрет тармоқнинг ишлашига ёрдам беради.

Функционал йўналтирилганлик бўйича АСМ инфратузилмасида иккита соҳани кўриш мумкин: бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи соҳа ҳамда пировард маҳсулот истеъмолчига етиб боришини таъминлайдиган соҳа. Биринчи соҳа машина таъмир-таъминоти тармоғи, транспорт-мелиоратив, сув таъминоти ташкилотлари, агрономия, ветеринария, информация хизматлари, моддий-техника таъминоти ва электрлаштириш тизимларидан, иккинчи соҳа эса маҳсулотни тайёрлаш, ташиш, сақлаш ташкилотларидан иборат. АСМ нормал ишлашини турли қадоклаш материалларининг етарли миқдорисиз таъминлаш мумкин эмас.

2 – савол баёни: Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш маблағлари ҳамда уларнинг узоқ муддат ишлашини таъминлайдиган тармоқларни ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибига бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи тармоқлар киради: ишлаб чиқаришга йўналтирилган транспорт, таъмирлаш устахоналари, омбор хўжаликлари, коммуникация тизими ва телеграф, алоқа, электроэнергия узатиш линиялари, техник хизмат станциялари, илмий – ишлаб чиқариш лабораториялари, ҳисоб марказлари. Бундай хизматларга ўсимлик муҳофазаси, агротехника, ветеринария, техник таъмир, юридик ва бошқа хизматлар киради.

Хўжаликларнинг сифатли маҳсулот етиштириши ва наслдор чорва моллари билан таъминланишида бозордаги ҳолатни ўрганиш ва бошқа жараёнларда илмий ва ахборот таъминоти ўзига хос ўрин тутди. Бу таъминот орқали янгиликлар қанча тез тарқатилса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари бу янгиликларни шунча тез ўзлаштириши ва жорий этишлари, иккинчидан, улардан фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишлари мумкин.

Асосий йирик хизмат кўрсатувчи тармоқлардан бири йўл хўжалигидир. Қишлоқ хўжалигида энг кўп тарқалган ва асосий тармоқ автомобиль йўллари ҳисобланади. Тармоқлараро характерга эга бўлган йўллар қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни истеъмолчиларгача етказиш каби кенг кўламли ва салмоқли вазифаларни бажаришади, ички тармоқ характеридаги йўллар эса хўжалик ичидаги барча ички муаммоларни ҳал этишда ўзига хос ўрин тутди.

Етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчиларгача бўлган узлуксизлигини таъминлашга ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иккинчи йирик тармоғи хизмат қилади. Бу тармоққа маҳсулотларни саралаш, тайёрлаш, сақлаш ва сотиш билан боғлиқ бўлган жараёнлар киради.

Хўжаликларда маҳсулот ишлаб чиқарилгандан сўнг уни саралаш ва тайёрлаш ишлари олиб борилади. Саралашда маҳсулот таркибидаги озуқа моддалари кўринишига қараб икки гуруҳга бўлинади. Бу эса, ўз навбатида, маҳсулотларни сақлаш учун тайёргарлик кўришга имкон яратади. Чунки саралаш жараёнида маҳсулотнинг пишиш даражаси, нави ва турига қараб, сақлаш дастури ишлаб чиқилади. Маҳсулотнинг қисмини қайта ишлашга топшириш, иккинчи бир қисмини эса сақлаш масаласи ҳал этилади.

Маҳсулотларни саралаш ишлари олиб борилмаса, саралаш жараёнидаги эътиборсизлик ва камчиликлар туфайли исрофгарчиликка йўл қўйилиши мумкин. Сараланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш ишлари уларнинг сифатига катта таъсир кўрсатади. Республикамиз қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотлар орасида асосий пул тушуми пахта, ғалла ва мева-сабзавот маҳсулотлари ҳисобига бўлади. Бу турдаги маҳсулотларга айниқса, мева ва сабзавотларга тез ва соз хизмат кўрсатилса, иккинчи қисми тайёрлов ташкилотларига сотилса, нобудгарчиликка йўл қўйилмайди. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштириладиган мева ва сабзавот ҳамда ғалла маҳсулотларини сақлаш, биринчидан, хўжаликларнинг молиявий аҳволини яхшилашга имконият туғдирса, иккинчидан, истеъмолчиларнинг йил давомида доимий талаби қондирилиши мумкин.

Мева ва сабзавотларни сақлаш омборхоналари 2 турга бўлинади:

1. Муваққат (вақтинчалик омборлар);
2. Доимий омборлар.

Муваққат омборлар аҳоли ва чорвачилик мажмуасига яқин жойга қурилади. Унда илдизмевалар ва картошкани сақлаш мумкин. Доимий омборлар сиғими 100 тоннадан 30000 тоннагача бўлиши мумкин. Бундай омборларда фаол вентиляция бўлганда маҳсулот яхши сақланади.

Ҳозирги пайтда мева ва сабзавотларнинг газ муҳитини бошқариб сақлаш ривожланган Англия, Франция, Голландия, АҚШ, Германия ва бошқа мамлакатларда кенг қўлланилади. Бунда маҳсулотлар сифати 7-8 ойгача бузилмасдан сақланиши мумкин.

Маълумки, республикамиз қишлоқ хўжалигида ғалла майдонлари ва ҳосили йилдан-йилга ошиб бормоқда. Етиштирилган режадаги ҳосилнинг давлатга сотилганидан қолган қисми хўжалик ихтиёрида бўлади. Унинг бир қисми истеъмол ва уруғлик учун омборхоналарда маълум вақтгача сақланади.

Ҳозирги кунда дон ва дон маҳсулотларини сақлашда 10-15 %гача нобудгарчиликка йўл қўйилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, хўжалик учун зарардир. Дунё миқёсида дон маҳсулотлари 3 тартибда сақланади:

- дон массасини қуруқ ҳолда сақлаш;
- дон массасини совутилган ҳолда сақлаш;
- ҳавосиз жойда сақлаш.

Умуман, қишлоқ хўжалигида етиштириладиган маҳсулотнинг турига қараб, уларни сақлаш учун замонавий омборхоналар ва совутгичлар қурилишини ташкил этиш керак.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ўзлари етиштирган маҳсулотларни сотиш,

яъни истеъмолчига етказиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу борада ҳозирги пайтда республикамизда тажриба йўқлиги ҳамда хўжаликлар бозор ҳолатини билмасликлари сабабли кўп ҳолларда касодга учрамоқда. Хўжаликларда маҳсулотни сотишдан аввал бозор конъюнктурасини билиш лозим. Бунда ўтган йил якунларини ҳисобга олиб, келгуси йилда қайси маҳсулотларга талабнинг ошиши ёки камайиши ҳамда қайси турдаги маҳсулотларни етиштирганда хўжалик йил якунида юқори рентабелли кўрсаткич билан чиқиши мумкинлигини бозор конъюнктураси ойдинлаштиради.

3-чизма. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг шаклланиши.

3 – савол баёни: Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг самарали ишлаб чиқариш фаолияти ишчи-ходимларга меҳнат жараёнида бўлгани каби, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришда ҳам зарур шарт-шароитлар яратишни талаб этади. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари ва хизмат соҳалари, бу вазифани бажаришга йўналтирилган.

Ижтимоий инфратузилма ўзида меҳнат жараёнида ишчиларни самарали фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган жамият ишлаб чиқариш кучларининг бир қисmini акс

эттиради.

Ижтимоий инфратузилманинг асосий вазифаси қишлоқ аҳолисининг ижтимоий-маиший шароитларини келгусида яхшилаш ҳисобланади. Ижтимоий инфратузилма соҳалари якуний маҳсулот яратишда бевосита иштирок этмайди, лекин улар ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ривожланиши учун шарт-шароитларни таъминлайдилар.

Ижтимоий инфратузилманинг аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг зарур малакадаги кадрларга бўлган талабини қондиришни тартибга солади, кадрларни такрор ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалигига боғланиб кетишига кўмаклашади, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигини таъминлайди. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари нафақат корхона ишчилари, балки уларнинг оила аъзолари коммунал-маиший талабларини қондириш учун ҳам шарт-шароитларни яратишда қатнашади.

Қишлоқ хўжалигида ижтимоий инфратузилма объектларига коммунал уй-жой хўжаликлари, медицина ва мактабгача тарбия муассасалари, умумий овқатланиш ташкилотлари, ўқув-ишлаб чиқариш комбинатлари, меҳнат муҳофазаси бўйича хизмат соҳалари, спорт-соғломлаштириш ташкилотлари, ишчи-хизматчиларга хизмат кўрсатувчи транспорт, алоқа ва ахборот хизмати бўлимлари киради. Мақсадли йўналиши, шаклланиш манбаи, ҳудудий жойлашуви ва ишлаб чиқариш жараёнида қатнашишига кўра, ижтимоий инфратузилма объектлари ва хизмат соҳаларини 2 гуруҳга бўлиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ҳар бир тармоғидаги нуқсонлар бартараф этилиши учун зарурий ҳолатларда капитал қўйилмаларни жалб этиш керак. Мавжуд ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоқларини ривожлантириш давр талабидир. Инфратузилманинг ҳар бир тармоғида, у агросервис тармоқлари бўладими ёки тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришдаги хизмат кўрсатувчи тармоқлар бўладими, бундан қатъи назар, ҳар бир соҳа объектларини энг самарали ва жаҳон талабларига жавоб берадиган техник жиҳозлар билан таъминлаш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидандир. Бу муаммоларни ўз вақтида ечиш, биринчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантирса, иккинчидан, аҳолининг озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларга бўлган талабини тўла қондириш имкони яратилади.

4-чизма. Ижтимоий инфратузилманинг туркумланиши

Биринчи гуруҳга корхоналар ҳисобидан барпо этилган, хўжалик бўлимларида жойлашган ва меҳнат шароитлари, техника хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш жараёнида ишчиларнинг ҳордиқ олиши, шарт-шароитларини яхшилашга қаратилган объектлар тегишлидир. Бу гуруҳ таркибига бригадалар ва чорвачилик фермаларидаги маиший иншоотлар, бўлимлардаги умумий овқатланиш пунктлари (буфетлар, ошхоналар, тамаддихоналар), соғлиқни сақлаш, маданият ва ҳордиқ объектлари (профилакторийлар, врач кабинетлари, ўқув заллари ва бошқалар), ёнғинга қарши пунктлар кирази. Улар чорвачилик мажмуаларида, фермаларида, устахоналарда, трактор бригадаларида, дала станцияларида жойлаштирилади.

Иккинчи гуруҳга қишлоқ хўжалиги корхоналарининг аҳоли пунктларида жойлашган, аҳолининг коммунал уй-жой талабларини қондириш учун мўлжалланган ва қоида бўйича давлат ресурслари, катта корхоналар ва агросаноат уюшмаларининг махсус воситалари ҳисобига ташкил этилган ижтимоий инфратузилма объектлари, маиший хизмат

корхоналари, соғлиқни сақлаш, спорт, мактаб ва мактабгача тарбия муассасалари, маданият уйлари ва клублар, савдо корхоналари тааллуқлидир.

Ижтимоий инфратузилманинг ушбу объектлари қишлоқ жойларидаги аҳолининг, меҳнат соҳаси ва ижтимоий аҳволдан қатъи назар, ҳаммасига хизмат кўрсатишга йўналтирилган.

3-мавзу: Қишлоқ хўжалиги корхоналари ва хизмат кўрсатувчи корхоналар ўртасидаги алоқаларнинг ва ҳуқуқий ва иқтисодий шароитлари

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг таҳлили
2. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ривожланишининг табиий ва иқтисодий шароитлари
3. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш

1 – савол баёни: Қишлоқ хўжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган услубга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларнинг махсус усулларидан фойдаланилади. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш - моливий фаолиятларини ҳар томонлама ўрганиб чиқиш жараёнида қўлланиладиган асосий вазифалар қуйидагилардир: таққослаш, статистик гуруҳлаш, ўртача ва нисбий кўрсаткичлар, занжирли боғланиш усуллари, математик усулларни қўллаш ва ҳоказолар.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятини юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида ўрганиш хўжаликдаги фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш, уларни ишлаб чиқариш жорий этиш, иш фаолияти самарадорлигини ошириш имконини яратади. Бундан энг кўп қўлланиладиган усуллардан бири таққослашдир. Бу усулда бир неча иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Жумладан:

- ҳисобот кўрсаткичлари режада келтирилган маълумотлар билан таққосланади;
- ҳисобот йилида эришилган натижалар кўрсаткичи бу борадаги ижронинг ўтган йилги маълумотлари билан солиштирилади;
- ишлаб чиқариш йўналишида бир неча йил давомида ўзгаришлар динамикаси аниқланади;
- қишлоқ хўжалиги бўлинмаларининг ишлаб чиқариш натижалари туман, вилоят ва республика бўйича эришилган кўрсаткичлар ҳамда деҳқон ва фермер хўжаликлари иш натижалари билан солиштирилади. Бу орқали ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш ва уларни жорий этиш чораларини белгилаш имконияти аёнлашади.

Таққослаш усули ёрдамида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўзаро узвий боғлиқ кўп кўрсаткичлар бир-бирига солиштирилади. Хусусан, ҳар гектар қишлоқ хўжалиги ери ҳисобига қанчадан даромад олиш, ҳар 100га ер

ҳисобига чорва маҳсулотлари етиштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот таннархини, маҳсулот сотиш, қишлоқ хўжалигида товар маҳсулотлари ҳажми ўсишини, хўжаликларнинг даромадлари ва уларнинг тақсимланиши, техникадан фойдаланиш, меҳнат, ем-хашак балансини, хўжалик иқтисодиётининг ривожланиши ва бошқа кўрсаткичларни таққослаш мумкин.

Ҳар бир таққослаш ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, корхоналарнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш йўналиши учун зарур муаммоларни топишга имкон беради.

Айни таққослаш усулида фойдаланишда таққослаш учун солиштириш мумкин бўлган кўрсаткичлардан фойдаланиш керак. Масалан, бир неча йил давомида етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмидаги ўзгаришларни белгилаш учун ҳақиқий сотиш нархларини олиш керак эмас, балки бир бирликка келтирилган нархларда таққослаш зарур.

Гуруҳларга ажратилган услуб гуруҳлаш маълумотларини маълум белгиларга кўра, гуруҳларга бўлиш, демакдир. У статистик текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Унинг ёрдамида хўжалик тармоқлари, ҳосилдорлик, маҳсулот ҳажми, чорва моллари, маҳсулдорлиги ва бошқалар аниқланади.

Иқтисодий кўрсаткичлар сифат жиҳатдан бир хил бўлган гуруҳларга бўлинади. Кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғланишлар борлиги, ўрганилаётган ҳодисаларнинг энг муҳими қайси бири эканлиги аниқланади. Ҳар хил омилларнинг ишлаб чиқариш натижаларига қай даражада, қандай таъсир қилиши белгиланади.

Статистик гуруҳлаш услуби қишлоқ хўжалигини ривожлантириш имкониятларини аниқлаб беришнинг муҳим воситасидир. Унинг ёрдамида сифати бир хил бўлган кўрсаткичлар бир гуруҳга бирлаштирилади. Масалан, пахтачилик ишлаб чиқариш гуруҳлари ҳосилдорлик кўрсаткичига қараб гуруҳларга ажратилади. Гуруҳлар кўрсаткичига қараб, бригадаларда юқори ёки паст ҳосил омилларини аниқлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятига тўғри баҳо бериш ва тармоқни такомиллаштиришга оид тадбирларни ишлаб чиқиш, маблағлардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда таҳлил ишларининг аҳамияти катта.

Таҳлилни тўғри уюштириш учун таҳлил режасини ишлаб, мавжуд маълумотларни ўрганиш, олдиндан текшириш зарур.

Корхоналарда эса таҳлил ишларини ташкил этишни режа тузиш билан якунлаб бўлмайди. Пухта тузилган режа ҳам имкониятлардан фойдаланиш ва ишчиларни режа бажарилишига йўллашни аниқлайдиган ташкилотчилик ишлари режа (бажарилишига) билан боғланмаса, мўлжалланган натижани бермайди. Шу сабабли, унинг бажарилиши назорат қилиб турилади. Назорат хўжалик иқтисодиётини ривожлантиришда имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга ёрдам беради. Статистика соҳаси ходимлари ҳам иқтисодий таҳлил билан шуғулланади. Улар қабул қилинган ҳисобот маълумотларини статистика усуллари билан қайта ишлаб, вазирликлар, бошқармалар ва корхоналарни йиғма ахборот маълумотлари билан таъминлайди. Комплекс

таҳлилда корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Унинг натижаси билан хўжалик фаолиятига иқтисодий баҳо берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида таҳлил қилиш ишларини ташкил этишнинг асосий шакли иқтисодий таҳлил билан шуғулланувчи иқтисодий кенгашир. Унинг асосий вазифаси хўжалик ва ишлаб чиқариш бўлинмаларининг маълум давр ичидаги иш натижаларини ҳар томонлама ўрганиш, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг жорий истиқболли режаларини ишлаб чиқишда қатнашиш, имкониятларни аниқлаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари белгилашдан иборат.

2 – савол баёни: Қишлоқ хўжалигининг иқтисодий шароити таҳлил этилаётганида унинг жойлашган ери, туман ва вилоят марказига, темир йўл станциясига, маҳсулот топшириладиган ва сотадиган омборга яқин-узоклиги эътиборга олинади. Ер-сув, меҳнат ва моддий-техника ресурслари, тураржой, маданий-маиший бинолар билан таъминланганлиги, уларнинг газлаштирилганлик ва телефонлаштирилганлик даражаси ўрганилади. Чунки айтиш мумкин, шу омиллар кўп ва арзон қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш имконини беради; шаҳар аҳолисининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга, жамоа, давлат, ширкат хўжаликларида сутчилик, мевачилик, узумчилик ва сабзавот етиштириш тармоқларини ривожлантиришга шароит яратади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда юк ташиш шароитлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Улов воситалари талаб доирасида бўлмаса, сут, сабзавот, картошка ва сифати тез бузиладиган бошқа маҳсулотларни ўз вақтида манзилга етказиб бериш ва сотиш қийинлашади. Маҳсулот сифати бузилиши натижасида корхона иқтисодий зарар кўради.

Ҳар бир корхона эгаси корхонасининг иқтисодий фаолияти ривожини таъминлаш учун ишловчиларни танлаб олиш орқали уларнинг ҳар бирига бажариши лозим бўлган вазифаларни белгилаб беради, ўз навбатида, бажарилган ишни қабул қилиш тадбиркор зиммасига тушади.

Бозор муносабатларини шакллантириш шароитида меҳнат унумдорлиги юқори бўлишини таъминлаш қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим шартларидан биридир. Бусиз тармоқда маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга, таннархини арзонлаштиришга эришиб бўлмайди. Меҳнат унумдорлигини ошириш учун, аввало, ички хўжалик ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш лозим. Ўз харажатларини ўзи қоплаш бирламчи ишлаб чиқариш бўлимлари даражасида амалга оширилиши зарур.

Кейинги йилларда, соҳада меҳнат интизомини мустаҳкамлаш эвазига меҳнатни турлича ташкил этиш, иш вақтини беҳуда сарфламаслик, режалаштиришни такомиллаштириш, малака ошириш каби, умуман, меҳнат ва ишлаб чиқаришга ижобий таъсир қилувчи кўплаб самарали шакл ва услублар юзага келди. Меҳнатни самарали ташкил қилишга, табиийки, техника ва технологик жараёнларни такомиллаштирмасдан туриб эриша олмаймиз. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга фақат меҳнатни

ташқил қилишни илмий ва амалий натижалар асосида та-
комиллаштириш эвазига эришамиз, дейдиган олим ва амалиётчилар фикрига
тўла қўшилаамиз.

Ижара фақат маълум мулкнинг субъектлари орасида хўжалик
вазифаларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш имконини берибгина қолмай, балки
уларнинг иқтисодий эркинлиги ва ўзаро боғлиқлигини таъминлайди.

Бугун ривожланган мамлакатлар, жумладан, Хитой тажрибаси шуни
кўрсатаптики, аҳолининг 80 %дан кўпроғини деҳқонлар ташқил қиладиган
хитойдек катта давлатда халқнинг қорнини тўқ, устини бут қилиш анча
меҳнат талаб қилади. Шунинг учун ҳам, дастлаб ерлар ҳар бир оилага унинг
жон сони ёки ишчи кучига қараб (пудратга) берилди. Деҳқончилик солиғи
сифатида давлатга маълум миқдорда маҳсулот топширилгандан ташқари,
давлат у белгилаган баҳо бўйича муайян миқдорда декончилик маҳсулотини
сотиб олиш вазифасини ҳам белгилади, қолган маҳсулотни истаган ерда,
истаган субъектга, истаган нархда сотиш деҳқоннинг ихтиёрида қолдирилди.

Ерларнинг ижарага берилиши, ҳосилнинг деҳқон ихтиёрида бўлиши ва уни
хоҳлаган жойда сотиш эркинлиги, бўш ва ташландиқ ерларни
ўзлаштирганлардан солиқ олмаслик ёки уларга кам солиқ солиш, фойсиз
кредит бериш, маблағ билан таъминлаш каби эътиборли сиёсат ишбилармон
деҳқонлар учун ташландиқ ерлар, тоғ бағри, адирлар ва жарликлардаги бўш
ерларни ўзлаштириш имконини яратди. Улар янги ўзлаштирилган ерларга
турли зироатлар (донли ва бошқа) экишди, боғлар барпо қилишди, кей-
инчалик ўз хомашёларини ўзлари қайта ишлайдиган бўлишди, шароит
талабига кўра, бўрдоқчилик билан шуғулланишди, ҳунармандлар шогирд
тайёрлашди, ҳунармандлик дўконлари очилди, бозорлар барпо қилинди.

Ўзбекистон илғор мамлакатлар қаторига кириши учун ишлаб чиқариш,
хусусан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг инфратузилмасини
замонавий саноат асосига қуриб, қайта ишлаш саноатини шакллантириши
лозим. Қишлоқда саноатлашган меҳнат кўринишига ўтиб, фақат деҳқончилик
билан боғланиб қолмаслик, қишлоқ ижтимоий-сиёсий ривожланишининг
муҳим шарти эканлиги англаб етилмоқда, меҳнат соҳаларига, қишлоқ
ижтимоий муаммоларини ҳал этишга нисбатан янгича қарашлар шакллана
бошлади.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги даражасининг
юқори эмаслиги ижтимоий тараққиётга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бозор
муносабатлари шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги миграция жараёнига ҳам
таъсир кўрсатади, чунки қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасининг кам
ривожланганлиги кўпгина кишиларни, хусусан, ёшларни иш ахтариб шаҳарга
келиши ёки ишлаб қолишларига сабаб бўлиши мумкин. Иш билан
таъминлаш соҳасида шаҳар маълум устунликка эга, имкониятлари кўпроқ.

4 – савол баёни: Корхоналарда меҳнатни ташқил этишда ўта муҳим
ишларни малакали мутахассислар, иккинчи даражали юмушларни ўта
малакали ишловчиларга топшириш, корхона ишловчилари орасидан
ниҳоятда иқтидорлиларини танлаб олиб, келажакда амалга ошириладиган

янги фаолиятлар учун тайёрлаш зарурат ҳисобланади. Ишловчиларга уларнинг фаолияти характери, қобилиятини ҳисобга олиб, иш участкаларини тақсимлаш лозим.

Меҳнатни бошқаришда кичик корхоналарнинг ниҳоятда қулайлиги, жамоа аъзолари бир-бирининг малака даражасидан яхши хабардорлиги, ишловчилар меҳнатидан корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириб боришда фойдаланиш айти муддао ҳисобланади. Ишловчига вазифа берилиши ва ўз навбатида, ундан тўлиқ бажарилган ишни қабул қилиш, шунга қараб меҳнатга ҳақ тўлаш зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда меҳнат жамоасини назорат қилиш, улар меҳнатининг унумдорлигини техника ёрдамида ошириш учун кенг имкониятлар мавжуд. Шунингдек, бозор талабидан келиб чиққан ҳолда янги мутахассисликлар юзага келади, эски мутахассисликларга эса улар – маънавий жиҳатдан ҳаётдан орқада қолганлиги туфайли талаб камайиб боради, замонавий техника, технология тараққиёти ишлаб чиқариш корхоналаридан ишловчиларни янги соҳаларни эгаллашга ҳар томонлама сафарбар этади.

Корхоналарни бошқариш ўзига хос муҳим хусусиятларга эга бўлиб, аслида ишлаб чиқаришга ташкилотчилик қобилияти бўлганларни, юқори меҳнат унумдорлиги асосида ишлашга сафарбар қила оладиганларни корхонада раҳбарлик лавозимида қўйиш яхши натижалар беради. Бу корхоналарда меҳнат жараёнини тўғри ташкил этиш, аввало, корхонанинг нормал фаолият кўрсатиши учун қанча миқдорда меҳнат сарфлаш талаб қилишини билиш керак. Бунинг учун у ёки бу ишни бажаришга ҳар бир ишчи сарфлайдиган меҳнат миқдорини аниқлаб олиш лозим. Бу ўз-ўзидан корхоналарда ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ҳам, ишловчиларга меҳнат нормаларини белгилашга ҳам эътиборни кучайтиришни тақозо этади.

Агросаноат мажмуини бошқаришнинг замонавий усулларида (тизимли ва вазиятли бошқарув) фойдаланиб, узоқни кўра билиш ва хавф-хатарнинг олдини олиш дастурларини ишлаб чиқишга йўналтирилган бошқариш аҳамияти ошиб бормоқда. Моддий, молия ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадида бошқаришнинг барча босқичларида индектив режалаштириш усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу усул истиқболни аниқлаш, турли мақсадларга мўжалланган ҳар хил дастурларни ишлаб чиқиш, агросаноат мажмуи корхоналарининг маркетингга мўлжалланган фаолиятини аниқлашга ёрдам беради.

Хавф-хатарни чуқур таҳлил қилиш, бошқариш ходимлари масъулиятини ошириш ва унга мос равишда бошқариш объекти ва субъекти ўртасидаги муносабатларга оид санкциялар ва чоралар мажмуини бошқаришнинг барча йўналишларида, хусусан, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, инновация жараёнини бошқаришда давлат бошқарув идораларининг аралашуви ёки аралашмаслиги тўғрисида аниқ ва тўла маълумотга асосланган қарорга эга бўлмоқ лозим. Агросаноат мажмуини бошқаришнинг

барча босқичларида маркетинг тизимини ташкил этиш, ахборот-маслаҳат хизмати бўлимлари фаолиятини жадаллаштириш зарур.

Бошқаришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у бевосита кишилар меҳнатини ташкил этиш ва улар фаолиятини мақсадга мувофиқ амалга оширишга йўналтирилган кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривож топиши билан раҳбар ходимлар вазифаси, масъулият даражаси ўзгариб, вазиятли ёндашишга бўлган талаб ўсиб бормоқда. Корхона эришадиган ютуқлар дастлаб унинг фаолиятига таъсир этувчи ташқи иқтисодий, илмий-техник, демографик омиллар ва ижтимоий муҳитга мослашувига боғлиқдир. Энг керакли воситаларни сотиб олишга, ресурсларни тақсимлашга оқилона ёндашиш лозим. Бунинг учун хўжалик раҳбарига тажрибали технологлар (агроном, муҳандис, зоотехник ва бошқалар) керак.

Корхона кўлга киритадиган муваффақият кўп жиҳатдан инсон омилига боғлиқ. Бозор иқтисоди шароитида агросаноат мажмуини бошқаришнинг ўзига хос муҳим хусусияти унинг очиқ ижтимоий тизим сифатида намоён бўлишидир. Бошқариш вазифалари шакли, усули ва уларни қўллаш жараёни объектив шароитга мос келмоғи ва доимо ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгаришига мослашиб бормоғи лозим. У ёки бу бошқарув тузилмасини қабул қилишда корхонанинг ташкилий тузилиши, ишлаб чиқариш ҳажми ва йириклаштириш даражаси, ўзига хос хусусиятлари, тармоқларнинг жойлашиши, аҳоли пунктлари сони ва катталиқ даражаси, хўжалик юритиш усуллари, кадрлар малакасини ҳисобга олиш керак. Хўжаликнинг бошқарув босқичлари сони, минимал бошқариш ходимлари сони иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ, оператив бошқариш учун эса қулай бўлмоғи лозим.

Малакали ва фаол бошқарув тизимисиз агросаноат ишлаб чиқаришини нафақат самарали бошқариш, балки унинг маҳсулотларини сотиш ва истеъмол қилиш ҳам мумкин бўлмай қолади. Агросаноат бошқаруви ходимларида бозор талабларига мос келадиган бошқариш тажрибаси ва малакаси етишмайди.

Улар ишлаб чиқариш маркетингига қаратилган бозор шароитида ишлашга ўрганмаган. Шунинг учун агросаноат мажмуини бошқаришнинг барча босқичларида мутахассис ва раҳбар ходимлар заҳирасини тайёрлаш ва уларни замонавий бошқариш усул ва услубларига ўргатиш, бунда ўқитишнинг истиқболли технологиялари, усуллари ва самарали шаклларида кенг миқёсда фойдаланишни ташкил этиш давр талаби бўлиб қолмоқда.

4-мавзу: АСМда моддий-техника таъминотининг ташкилий ва иқтисодий омиллари

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. «Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси» тушунчаси.

2. 2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий ва иқтисодий омиллари.

3. 3. Қишлоқ хўжалигида лизинг муносабатлари.

1–савол баёни: Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси дейилганда, моддий бойлик ишлаб чиқариш шароитида бевосита банд бўлган меҳнат воситалари ва меҳнат буюмлари йиғиндиси тушунилади. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси – фан-техника янгиликларидан кенг қўламдан фойдаланиладиган, электрлашган йирик машина ишлаб чиқаришидир. Масалан, деҳқончиликнинг моддий-техника базасини тавсифласак, уни моддий асосда, техника асосида, тракторлар ва машиналарни деҳқончиликда қўплаб ишлатиш, электрлаштиришни оммавий миқёсда амалга ошириш асосидагина ҳал қилиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигининг моддий базаси таркибига ер ресурслари, тракторлар, машиналар, меҳнат қуроллари ва буюмлари; электр жихозлари; ёнилғи ва мойлаш материаллари, таъмир техникаси, ишлаб чиқариш бинолари, меторация ва йўл иншоотлари; алоқа воситалари; маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар; кўп йиллик дарахтлар; уруғлик; озик ва ҳоказолар киради.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базаси халқ хўжалигининг бошқа соҳалари моддий-техника базасига нисбатан ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга. Юқорида айтганимиздек, айниқса, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасида энергетика ресурслари катта роль ўйнайди. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёридаги барча двигателлар, куч берувчи механизмлар ва ишчи ҳайвонлар қуввати йиғиндиси уларнинг энергетика ресурсларини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурсларига хўжалик ихтиёридаги тракторлар, комбайнлар, пахта териш машиналари, стационар двигателлар, автомашиналар, электр генераторлар, пасайтирувчи трансформаторлар, ишчи ҳайвонлар ва бошқа турдаги механизмлар киради.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурслари доимо ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Кам қувватли ва тезлиги кам тракторлар кучли, тезюрар ва иқтисодий жиҳатдан қулай тракторлар билан алмаштирилмоқда. Бунга мисол қилиб, республикамиз сотиб олаётган «Кейс» ва «Магнум» тракторларини кўрсатишимиз мумкин. Бу эса қишлоқ хўжалиги корхоналарини юқори сифатли энегия қувватлари билан таъминламоқда.

2 – савол баёни: Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминотининг ташкилий асослари асосан «Корхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари қишлоқ хўжалигининг бир қатор хусусиятларига боғлиқ.

Биринчидан, хўжалик моддий-техника базасида асосий ролни ер ўйнайди. Ер – қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Бошқа ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланиши бевосита ундан фойдаланишга боғлиқ. Ер унумдорлиги ҳар хил бўлиб, маҳсулот бирлигини етиштириш учун ҳар хил миқдорда харажат қилиш талаб этилади. Бу эса ҳар хил унумдорликка

эга бўлган ердан бир хил миқдорда ҳосил етиштириш учун ҳар хил миқдорда асосий ва айланма фондларга эга бўлиш заруратини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси табиий шароитлар таъсирига учраб туради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш зонал характерга эга бўлиб, ҳар бир зона тупроқ-иклим шароити ҳар хил бўлиши туфайли уларда ҳар хил тизимдаги машиналардан фойдаланишга тўғри келади. Шунинг учун зоналарда ва улар ичидаги хўжаликларда моддий-техника базаси тузилмаси ҳамда ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш даражаси ҳар хил бўлади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида иш даври билан ишлаб чиқариш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга. Бу моддий-техника воситаларидан унумли фойдаланишга салбий таъсир этади. Хўжалик машиналардан ўсимликчиликда йил мобайнида бир неча ой фойдаланилади. Ишлаб чиқаришнинг мавсумий бўлиши уруғлик, озиқ, ёкилғи ва мойлаш материаллари ва бошқа меҳнат буюмлари захирасига эга бўлиш заруратини вужудга келтиради.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши биологик жараёнлар билан чатишиб кетади, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг бир қисми жонли идораизмлардан (ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, парандалар билан ҳайвонлар, боқувга қўйилган ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқалар) иборат. Улардан самарали фойдаланишга эришмоқ учун тегишли ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмоқ керак. Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг ўсиши жамоа хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш фондларининг ўсишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги мутахассисларининг ҳисоб-китобларига кўра, агросаноат мажмуи учун бугунги кунларда 6275 бирлик ҳайдов тракторлари (юқори унумдорликка айлантириб ҳисобланганда), шу жумладан, 2872 та "Магнум" ва "Маоей Ферпосон" русумли ғилдиракли, 3403 та «Т-4А» занжирли хиллари, 39297 та ихтисослаштирилган уч ғилдиракли чопиқ трактори, 40840 та 4 ғилдиракли универсал-чопиқ трактори, 2636 та юқори унумли ғалла ва шоли комбайнлари, 2642 та пахта териш машинаси, 1850 та озуқа йиғиш комбайнлари, 15687 та турли хилдаги плуглар, 311603 та культиваторлар ва бошқа техника воситалари зарур. 2001 йилнинг 1 январь ҳолатига ҳайдов тракторларига бўлган талаб 95, чопиқ тракторларига - 87, ғалла комбайнларига - 98, культиваторларга - 86, трактор тиркамаларига - 75, дори пуркагичларга - 74 %га кондирилди.

Техника сонини эҳтиёж даражасига етказиш, амортизация муддатларини ўтаб бўлганларини йилма-йил янгилари билан алмаштириб бориш маҳсулот етиштирувчилар (ширкат ва фермер хўжаликлари) учун ҳам, уларга ишлаб чиқариш ва техника хизмати кўрсатувчи сервис корхоналари (машинасозлик заводлари, давлат ва муқобил машина-трактор парклари) учун ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Зеро, машина саройлари технологик

карталарда кўрсатилган миқдордаги ва турдаги техника воситаларига эга бўлган тақдирдагина барча агротехник талаблар ўз муддатларида сифатли бажарилади, хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаштириш даражасининг ўсиши таъминланади.

Техника сонини эҳтиёж даражасига етказиш, амортизация муддатларини ўтаб бўлганларини йилма-йил янгилари билан алмаштириб бориш махсулот етиштирувчилар (ширкат ва фермер хўжаликлари) учун ҳам, уларга ишлаб чиқариш ва техника хизмати кўрсатувчи сервис корхоналари (машинасозлик заводлари, давлат ва муқобил машина-трактор парклари) учун ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Зеро, машина саройлари технологик карталарда кўрсатилган миқдордаги ва турдаги техника воситаларига эга бўлган тақдирдагина барча агротехник талаблар ўз муддатларида сифатли бажарилади, хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаштириш даражасининг ўсиши таъминланади.

3 – савол баёни: Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги "Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги П1 424-сонли қарорининг қабул қилиниши айни муддао бўлди. Дарҳақиқат, мазкур ҳужжатга асосан вазирлик мақомидаги "Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг" компанияси ташкил этилди, унинг тузилмаси тасдиқланди, энг муҳими, 2001-2007 йиллар мобайнида, тажриба тариқасида "Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг" компанияси заводлари ва қўшма корхонлари томонидан ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги машиналарини (биринчи навбатда тракторлар ва ўрим-йиғим техникасини) машина-трактор паркларига, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар)га ва фермер хўжаликларига 7 йил муддатга лизингга беришнинг ташкилий, иқтисодий ҳамда техникавий механизмлари аниқ ва равшан белгилаб қўйилди.

Лизинг операцияларда "Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг" компанияси (лизинг берувчи), ТТП вилоят ҳудудий бирлашмалари, муқобил машина-трактор парклари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар), фермер хўжаликлари (лизингга олувчилар), қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводлари ва қўшма корхоналари (техника воситаларини ишлаб чиқарувчилар) билан бир қаторда Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси, "Пахтабанк" ва "Ўзагросуғурта" компанияси фаолият кўрсатмоқда.

Лизинг компаниясига: республикада қишлоқ хўжалиги техникаси лизинг сиёсатини олиб бориш ва уни такомиллаштириш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқиш; ўзининг минтақавий филиаллари орқали ижарачилар (машина-трактор парклари ҳудудий бирлашмаси, муқобил машина-трактор парки, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги) билан лизинг шартномаларини тузиш; Молия вазирлиги ҳузуридаги махсус жамғарма маблағларига бўлган ўз эҳтиёжини аниқлаш; жамғарма билан молиявий ресурслар ажратиш, "Пахтабанк" билан молия агенти вазифаларини,

"Ўзагросуғурта" компанияси билан эса суғурта агенти вазифаларини бажариш юзасидан тегишли шартномаларни тузиш; жамғарманинг кафолат хатлари асосида зарур техника воситаларини ишлаб чиқариш юзасидан машинасозлик корхоналарига буюртмалар бериш ва уларни етказиб беришга доир шартномаларни тузиш; ижарачилар томонидан шартномаларга илова қилинган лизинг тўловлари жадваллари асосида бундай тўловлар ўз вақтида бажарилишини назорат қилиш; «Пахтабанк» даги операция ҳисоб рақамидан машинасозлик корхонасига навбатдаги чорак учун жойлаштирилган буюртма умумий ҳажмининг 30 %и миқдорида аванс пулини тўлаш; ижарачиларга техникани суғурта полиси мавжуд бўлгандагина бериш; техника воситасини ижарачи томонидан олиб кетилгани тасдиқлангандан кейин машинасозлик корхонасига қолган 70 фонз маблағни ўтказиб, узил-кесил ҳисоб-китоб қилиш.

"ПАХТАБАНК"ка:

(Лизинг компаниясининг молиявий агенти)

Лизинг компаниясининг барча ҳисоб-китобларига молиявий хизмат кўрсатиш; ижарачилар билан тузилган лизинг шартномалари ва машинасозлик корхоналари билан техника воситаларини етказиб беришга доир тузилган шартномалар бўйича белгиланган тўловлар ва ўзаро молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши устидан назорат ўрнатиш; ижарачи томонидан лизинг тўловлари олдиндан тузилган жадвал асосида амалга оширилмаганда унинг ҳисоб рақамига сўзсиз бажарилиши лозим бўлган тўлов талабларини қўйиш ва ундирилган пул маблағларини операция ҳисоб рақамига ўтказиш.

Лизингга олувчилар (ижарачилар)га: лизинг бўйича етказиб бериладиган техника воситаларига бўлган ўз эҳтиёжларини аниқлаш ва улар асосида тузилган буюртмаларни Лизинг компаниясининг минтакавий филиалларига топшириш; техника воситаси қийматининг 15 %ини ўз маблағлари ҳисобидан Лизинг компаниясига аванс тариқасида тўлаш; лизингга олинadиган техникани ўз маблағлари ҳисобидан суғурталаш; техника қийматининг қолган 85 %ини ва лизинг бўйича %ларни 7 йил мобайнида тўлаш юзасидан лизинг шартномаларини тузиш; жадвалда белгилаб қўйилган лизинг тўловларини ўз вақтида амалга ошириш; лизингга олинган машина ва механизмларни техник талабларга риоя қилган ҳолда ишлатиш ва уларни бузилишдан сақлаш.

5-мавзу: Электр энергиясидан фойдаланишни ташкил қилиш

Кўриб чиқилadиган асосий саволлар:

1. Электрлаштириш – техник тараққиётнинг муҳим йўналиши сифатида.
2. Ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш.
3. Электр энергиясидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари.

1 – савол баёни: Халқ хўжалигининг барча тармоқларида иқтисодий ислохотлар давом этмоқда. Кўпгина тармоқлар давлат тасарруфидан

чиқарилиб, хусусий мулк шаклига ўтмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалигида ҳам бир қанча ишлар олиб борилмоқда. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 97 %и нодавлат сектори ҳиссасига тўғри келмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши олиб борилаётган ислохотларнинг муҳим натижадир.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш инфратузилмалари объектларида бир қанча йирик тармоқлар давлат тасарруфида қолган бўлиб, булар қаторига электр узатиш, йўл хўжалиги, асосий транспорт хўжалиги ва бошқа шу каби тармоқлар киради. Бу тармоқлар ривожланган давлатлардаги каби давлат тасарруфида бўлиб келгана шундай бўлиб қолиши керак. Чунки бозор муносабатлари шароитида бундай йирик тармоқлар саноклигига бўлгани учун улар хусусийлаштирилса, йирик монополистлар пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги каби қишлоқ хўжалигида ҳам электр энергияси билан таъминланганлик ва ундан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида электр энергияси асосан ёритиш, иситиш, яъни иссиқхоналар, сув кўтариб берувчи насос станцияларни электрлаштириш, стационар ва кўчма суғориш агрегатларини электрлаштириш, инкубаторияларда ҳамда чорвачилик фермаларида микроклим ҳосил қилиш ва бошқалар учун ишлатилади.

Қишлоқ хўжалигини электрлаштиришнинг самарадорлигини аниқлаш учун бошланғич кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади:

- ер майдони ва шудгор қилинган ерларда: натурал ва пул ҳисобида экинлар бўйича деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш;

- ҳайвонлар тури бўйича уларнинг сони натурал ва пул ҳисобида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш;

- соҳалар ва жараёнлар бўйича электр двигателлари, электр аппаратлари, қурилмалар сони ва қуввати, электрлаштириш воситалари (подстанциялар, электр узатиш тармоқлари, механизмлар)нинг қиймати, бутун хўжалик соҳалари бўйича йиллик истеъмол қилинадиган энергия, 1 кВт қувватнинг қиймати, хизмат кўрсатувчи ходимлар сони, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун электрлаштиришгача ва электрлаштирилгандан кейинги меҳнат сарфи, хўжаликларнинг электр билан таъминланганлиги ишлаб чиқариш жараёнларини электрлаштириш имкониятларини характерлайди.

Электр узатиш тармоқлари ва тарқатувчи ҳамда ишлаб чиқарувчи объектлар қурилиши қанчалик мустаҳкам ва кафолатли даражада бўлса, нафақат қишлоқ хўжалиги, балки, халқ хўжалигининг барча соҳалари самарали фаолият кўрсатиши таъминланади. Бу тармоқнинг қишлоқ хўжалигидаги ўрни жуда муҳимлиги шундаки, у биринчидан, экинларни суғориш билан боғлиқ бўлган жараёнларда сув кўтариш қурилмалари узлуксиз ишлаши, иккинчидан, етиштирилган айрим маҳсулот турларини омборхоналар ва совутгичларда бузилмасдан сақланишини таъминлайди. Бундан ташқари, электр узатиш тармоғи чорвачилик соҳаси ёки

паррандачилик тармоқларида электр энергиясидан фойдаланиш жараёнида етиштириладиган маҳсулот сифати ва миқдори оширишда ўз таъсирини кўрсатади.

Энергетика ресурслари таркибида электр энергияси асосий ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш корхоналарнинг хўжалик фаолияти кескин ривожланишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигида 1 киловатт-соат электр энергияси ёрдамида 120кг. донни янчиш, 38 бош сигирни соғиш, 15 бош қўйнинг жунини олиш, 2,3 тонна илдимевани қирқиш, 88 кг. нонни ёпиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўла электрлаштириш меҳнат унумдорлигини оширади, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради.

Электр станцияларини қуриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилайдиган. Қишлоқ хўжалигини электр энергияси билан тўла таъминлаш етиштириладиган маҳсулотлар сифатини яхшилайдиган ва иш кучига бўлган талабни камайтиради.

/аллачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигини 3-4 марта оширади. /аллани тозалашда «ОС-1», «ОС-3», «ОБ-10» маркали ғалла тозалаш механизмларидан фойдаланиш меҳнат сарфини 20-25 %, маҳсулот таннархини эса 15-35 % камайтиради. /аллани қуришда меҳнат сарфи 30-40 % га, таннархи эса 20-35 %га камайтиради.

2–савол баёни: Деҳқончиликда электр энергиясидан фойдаланиш экинларни суғориш ишларини механизациялаш имконини яратиб, меҳнат харажатларини 10-20% га, эксплуатация харажатларини эса 10% га камайтиради. Иссиқхонани иситиш, ёритиш, сув насосларини ишга солиш ишларида электр энергиясидан фойдаланиш фақат меҳнат сарфини камайтирибгина қолмай, балки ҳар га экин майдонидан олинadиган ҳосилни ҳам оширади. Ҳар бир сўмлик электр энергияси ҳисобига 100-150 сўмлик маҳсулот яратилади.

Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфини кескин камайтиришга олиб келади. Электр энергиясидан фойдаланиш фермадаги бир қатор ишлар, шу жумладан, сув билан таъминлаш, озиқларни хайвонларга бериш, сигирларни соғиш, юкларни ташиш, қўй жунларини қирқиш, сутга дастлабки ишлов бериш, инкубация ва ҳоказо ишларни механизациялар ёрдамида бажариш имконини беради.

Суғориш ишларини автоматлаштириш чорва моллари маҳсулдорлигини 10-15 % га оширади, олинadиган маҳсулот сифатини яхшилайдиган. Ём-хашакни молга бериш олдидан таёрлаш ишларида электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфини 75-90 % га камайтиради, озиқ сифатини яхшилайдиган, унинг нишхўрдга чиқишини кескин камайтиради. Чорва молларини соғишни электрлаштириш катта аҳамиятга эга. Сигир соғиш апаратлари ёрдамида соғилганда меҳнат сарфигина тежаиб қолмай, балки соғувчиларнинг меҳнати ҳам енгиллашади. 1 ц. сут қўлда соғилганда 4,4 киши-соат сарфлангани ҳолда, соғиш апарати ёрдамида соғилганда 2,5 киши-соат, соғиш

залида соғилганда эса 1,8 киши-соат сарфланади. Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш сут соғиб олиш меҳнاتини тежабгина қолмай, балки соғиладиган сутнинг тозалик даражасини ҳам оширади.

Қўй жунини механизмлар билан қирқиш меҳнат унумдорлигини 3-4 баробар оширади. Қирқиб олинган жун сифати ҳам анча юқори бўлади.

Паррандачилик фермаларини тунда электр энергияси билан ёритиш натижасида товуқ ва ўрдаклардан олинадиган тухум 25-30 %га кўпаяди. Электр энергиясидан хўжаликда ёрдамчи тармоқларда, жумладан, устахона, тегирмон, ёғоч арралаш ва ҳоказо ишларда фойдаланиш катта иқтисодий самара беради.

3–савол баёни: Илмий-текшириш институтларининг маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ҳар бир миллиард квт/соат электр энергия йилига меҳнатга яроқли 700 минг кишининг меҳнاتини тежаб, маҳсулот етиштириш учун сарфланадиган харажатларни 2 млн. сўмга камайтиради.

Электр энергиясидан фойдаланиш қишлоқ аҳолисини моддий ва маданий фаровонлигини оширишда, қишлоқ маданиятини шаҳар маданиятига яқинлаштиришда катта роль ўйнайди.

1980 йилда қишлоқ хўжалигида бир ходим ҳисобига тўғри келадиган электр энергияси 2520 квт/соат ни ташкил этди. 1990 йилга келиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган электр энергияси 210-235 млрд квт/соатга етди.

Қишлоқ хўжалигида электр энергиясидан самарали фойдаланиш куйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади: меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи, 1 киши-соатга тўғри келадиган соф даромад, 1 сўмлик ишлаб чиқариш сарфига олинган даромад, рентабеллик даражаси, қўшимча сарфланган капитал маблағнинг қайтиш муддати.

Электр энергиясидан фойдаланиш фақат меҳнат унумдорлигини ошириб, маҳсулот таннархини камайтирибгина қолмай, балки ижтимоий, иқтисодий ва ишлаб чиқариш шароитлари ҳам яхшиланиши олиб келади.

Хўжаликнинг электр энергиясига бўлган йиллик талабни аниқлаш учун аввал тармоқлар бўйича талаб аниқланади.

Ҳисоблаш икки йўл билан амалга оширилади:

1. Ҳар бир квадрат метрни ёритишга, ҳар бир электр двигателига, ҳар бир иситкич прибор ёки электр қувватини барча тармоқлар бўйича ҳисоблаб, бир бирига қўшиш йўли билан аниқланади. Бундай ҳисоблаш анча мураккаб бўлиб кўп вақт талаб этади. Бириқ ҳисоб аниқ бўлади.

2. Умумлаштирилган ҳолда: бир хонадонга, 1 т. Маҳсулот етиштиришга ёки қайта ишлашга, чорва молларини бир бошига, устахоналарда 1 та трактор ёки машинани ремонт қилишга ва ҳоказолар бир йилда ўртача қанча электр энергия талаб қилинишини аниқланади.

Ҳисоблашни формула шаклида қуйидагича ёзиш мумкин:

$$P_{\text{и}} = P_1 + P_2 + P_3 + P_4$$

$P_{и}$ – хўжалик бўйича электр энергиясига талаб (кВт);
 P_1 – деҳқончилик;
 P_2 – чорвачилик;
 P_3 – устахоналар;
 P_4 – хонадонлар бўйича талаб.

Хўжаликдаги барча чироқлар, электр ускуналар ва двигателлар бир вақтда ишлайди. Шу нинг учун $P_{и}$ ни талаб коэффицентига (K_c) кўпайтириб ҳақиқий талаб аниқланади.

$$P = P_{и} * K_c$$

Ҳақиқийга талабга хўжалик ичидаги электр тармоқларида электр токини йўқолишини қўшсак, хўжалик бўйича қанча қувватга эга бўлган трансформатор ўрнатиш кераклигини аниқлаймиз.

Хўжалик бўйича ёки хўжаликнинг бирон участкасига қандай трансформатор ўрнатиш кераклигини қуйидагича аниқланади:

$$P_{тр} = (P_{и} * P_{й}) * K_c K_{вт}$$

$P_{тр}$ – трансформатор қуввати;
 $P_{и}$ – белгиланган норма бўйича талаб;
 $P_{й}$ – тармоқда токнинг йўқолиши;
 K_c – талаб коэффиценти.

6-мавзу: АСМда транспорт хизматини ташкил қилиш

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. АСМда транспортнинг аҳамияти
2. АСМда транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари
3. Транспортдан фойдаланишни ташкил қилиш

1-савол баёни: Моддий ишлаб чиқариш тўрт соҳадан: қазиб олувчи; ишлаб берувчи; саноат; деҳқончилик ва транспортдан ташкил топган. Транспортнинг бошқа ишлаб чиқарувчи соҳалардан фарқи шундаки, у янги маҳсулот яратмайди, балки ишлаб чиқарилган моддий бойликни истеъмолга етказди.

Транспорт ёрдамида соҳалар, соҳа ичидаги тармоқлар, тармоқ ичидаги корхоналар бир-бири билан боғланиб, ишлаб чиқариш жараёни маромида бориши учун барча шароитлар яратилади. Транспорт ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги алоқани таъминлайди. Иш кучи, меҳнат қуроли ва меҳнат буюмларини бир жойдан иккинчи жойга кўчириб, жами истеъмол маҳсулоти кўламига таъсир кўрсатади.

Транспорт воситалари ёрдамида моддий бойликлар бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши натижасида истеъмолгача яқинлашади, истеъмол қийматининг ташкил топиши тезлашади. Транспорт воситаларининг ўзига хос хусусиятлари улардан моддий бойлик ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кенг кўламда фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Транспорт воситаларидан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун сарфланадиган вақтни қисқартиради, меҳнат унумдорлигини оширади, маҳсулот таннархини камайтиради.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш қишлоқ хўжалигида йўллар қуриш, уларнинг юк ташиш қобилиятини ошириш, таъмир ишларини мунтазам равишда олиб бориш, йўл хўжалиги ихтиёридаги техникани такомиллаштириш ва улардан унумли фойдаланиш, демакдир. Кузатишлар автомобилнинг юк кўтариш қобилияти каттиқ қопламали йўлларда каттиқ қопламасиз йўллардагига нисбатан 25-80%, тезлиги 2-3 марта ошишини, ёнилғи сарфини эса 2 марта камайишини кўрсатади. Шунинг учун хўжаликлараро ва хўжалик ичидаги йўлларни реконструкциялаш ва ўз муддатида таъмирлаш, йўл қурилишини кенгайтириш ва қишлоқ хўжалигини янда интенсив ривожлантириш учун реал шароитлар яратади.

2-савол баёни: Қишлоқ хўжалигида транспорт воситаларидан фойдаланиш халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятларга қуйидагилар киради:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари кенг ҳудудда етиштирилиши туфайли уларни ташиш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради;
- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлиги туфайли юк ташишни йил мобайнида бир меъёрга амалга ошириб бўлмайди. Айрим ҳолларда катта миқдордаги юкларни қисқа вақт ичида ташиш зарурати пайдо бўлади;
- турли хил транспорт воситалари талаб этилади;
- ташиладиган юклар тури, ҳажми, хусусиятига кўра ҳар хилдир;
- юк ташиш масофаси ҳар хил бўлади;

транспорт воситалари ширкат хўжаликларига кам боради.

Қишлоқ хўжалигида транспорт воситаларидан фойдаланишнинг бу хусусиятлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархида транспорт харажатлари миқдорининг ошишига олиб келади. Ҳисоб-китобларга кўра, маҳсулот таннархида транспорт харажатлари 30-40 %ни, дон маҳсулотлари таннархида 26 %ни, маккажўхори таннархида 15 %ни ташкил этади. Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликларида ташиладиган юкларнинг 80%и автомобиль транспортига, 16%и трактор транспортига ва 4 %и от-улов транспортига тўғри келади. Хўжаликлараро ташиладиган юкларнинг кўпи автомобиль транспорти, хўжаликлар ичида ташиладиган юкларнинг кўп қисми эса трактор транспортлари ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳаво ва сув, темир йўл транспортдан ҳам фойдаланилмоқда.

3-савол баёни: Бозор иқтисодиёти шароитида ва соғлом рақобат муҳитида, автотранспорт корхоналари ўз мижозлари, яъни юк эгалари юкларни ўз вақтида, сифатли ташилганлиги ва албатта, ташишлар ва бошқа ишлар ҳамда хизматларга белгиланган нархлардан қониқишларини таъминлашга интилишлари лозим. Хўжалик юритишнинг маъмурий-буйруқбозлик шароитида автотранспорт хизматлари учун нарх-наво (тариф)лар давлат томонидан марказлаштирилган ҳолда белгиланган ва ҳар бир автотранспорт корхонаси учун ягона ҳисобланган. Оқибатда кўпчилик корхоналар зарар билан ишлаганлар. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан автотранспорт корхоналарининг нарх-наво (тариф)ларни белгилаш тизимига ўзгартиришлар киритиш тақозо этилмоқда. Ҳозирги кунда ҳар бир корхона ўзининг нарх-наво (тариф) сиёсатини ишлаб чиқади, чунки тарифлар доимо назорат остида бўлиши, таҳлил қилиниши керак. Зеро автотранспорт корхонаси томонидан шундай нарх-наво сиёсати қўлланилиши лозимки, у мижозларни ҳам қониқтириши, шу билан бирга, корхона фойда билан ишлашини ҳам таъминлаши лозим.

Фирмалар концепцияси назариясида нарх-наво шаклланиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу концепциянинг асосий маъноси корхона фаолият кўрсатиши ва энг юқори фойда олишга интилишидан иборатдир. Бинобарин, ҳар бир корхонада маҳсулот баҳосини аниқлашга қаратилган маълум ишлар амалга оширилиши лозим.

Юк ташувчи автокорхоналарда ушбу ишлар, яъни юк ташиш, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш мутахассис-менежерлар томонидан амалга оширилиши лозим. Нарх-наво (тариф)лар юзасидан узил-кесил қарор қабул қилишдан олдин менежерлар керакли маълумотларга эга бўлишлари зарур. Менежерларни етарли, ҳақиқий ва долзарб маълумотлар билан таъминлаш автотранспорт корхонасида бошқарув ҳисоби қай даражада йўлга қўйилганлиги билан белгиланади.

Автомобиль ташувлари, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш кўп омилларни ҳисобга олувчи мураккаб жараёндир. Нарх-наво шаклланишига таъсир этувчи барча омилларни икки гуруҳга ташқи ва ички омиллар ажратиш мумкин.

Шундай қилиб, корхоналарда тарифларни ишлаб чиқиш ва белгилашда бозор ҳақидаги маълумотлардан (ташқи омил) ташқари харажатлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳисобга олиниши лозим. Бу борада иқтисодчи-олимлар турли фикрларни билдиришган. Жумладан, "...нарх-навони белгилаш тўғрисида якуний қарорни қабул қилиш учун бозор аҳволини, истеъмолчи талабларини яхши билиш керак," - деб эътироф этишган. Шунингдек, у таъкидлаганки, «...рақобат маҳсулот таннархини ҳисоблашни деярли маъносиз қилиб қўяди, чунки бу ҳолда нарх талаб ва таклиф таъсирида шаклланади, ҳақиқий таннарх эса, ўзича сотиш нархига таъсир этмайди. Таннарх асосида ишлаб чиқаришни бошқариш, айниқса ички имкониятларни аниқлаш мумкин эмас".

Нарх-наво шаклланишига ҳам ташқи, ҳам ички омиллар катта таъсир кўрсатади. Таннарх асосий ички омиллардан биридир. Бозор иқтисодиёти

шароитида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг калькуляцияси тўғри ташкил қилинмаса ва йўлга қўйилмаса, корхона муқаррар равишда инқирозга учрайди.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, 20 та юк ташиш автокорхонасидан 16 таси, яъни аксарияти (80 %) харажатларга асосланиб, нарх-наво белгилайди ва фақат 4 таси (20 %) харажатларга ҳам, бозорни ўрганишдан олинган маълумотларга ҳам асосланади. Шундан келиб чиқиб, қайд этиш мумкинки, аксарият автокорхоналар автотранспорт хизмати бозорини ўрганмайдилар, нафақат нарх-навони белгилашга, яқиний натижалари бўйича корхона даромадига ҳам таъсир этувчи бошқарув қарорларини қабул қилишга алоқадор бўлган маркетинг изланишлар билан шуғулланмайдилар.

Транспорт воситаларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги, чунончи:

- бир тонна километр юк таннархи кўрсаткичи қилинган харажатларни ташилган тонна километрга бўлиш йўли билан;
- транспорт воситаларининг соатлик ёки сменалик иш унуми кўрсаткичи ташилган тонна километр юкнинг сарфланган вақтга нисбати билан;
- машинанинг ишда бўлиш коэффиценти кўрсаткичи ишда бўлган машина-кунлари сонини машинанинг ҳўжаликда бўлган машина кунлари сонига бўлиш билан аниқланади.
- машинанинг юк кўтариш коэффиценти кўрсаткич умумий ташилган юкнинг юк билан босилган йўлга нисбати билан аниқланади.

Бунда автомобильнинг техник жиҳатдан таёргарлик коэффиценти, машиналарни ишга чиқариш коэффиценти, ўртача ишда бўлган вақти, суткалик ўртача юрган йўли, ўртача техник тезлиги, юкни ўртача ташиш масофаси, юк ташиш мавсумийлик коэффиценти каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш ва уларнинг харажатларини камайтириш автомашина ва уни бошқарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, мойлаш ва ёқилғи материалларини тежаб-тергаш, жорий таъмир ва жорий қаровлар учун қилинадиган харажатларни тежашга боғлиқ.

7-мавзу: Ижтимоий инфратузилманинг мазмуни ва тушунчаси

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти ва тузилмаси
2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари
3. Ижтимоий инфратузилмани ташкил қилиш ва ривожлантириш
4. Ижтимоий нормативларни белгиловчи омиллар.

1-савол баёни: Ижтимоий инфратузилма аҳолининг фаровонлигини ошириш, кишилар меҳнат шароити ва турмуш тарзини яхшилаш билан боғлиқ

муҳим ижтимоий вазифаларни ҳал этар экан, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари қондирилишини таъминлайди, мамлакат иқтисодий юксалиши учун шароит яратади. Айни вақтда ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш самарадорлиги ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманинг ривожланиши иқтисодиёт реал сектори билан бевосита боғланганки, у мазкур тузилманинг ҳолати ва ўсиш суръатларини шакллантиради.

Ижтимоий турмушга таъсир ўтказувчи инфратузилманинг асосий жиҳатларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқарувчи кучларни оқилона жойлаштириш;
- аҳоли меҳнат фаоллиги кўламини кенгайтириш;
- меҳнат ресурслари сафарбарлигини тартибга солиш;
- бўш вақт фондини бойитиш ва ундан фойдаланиш шарт-шароитларини яхшилаш учун имконият яратиш;
- иш кучини такрор етиштиришга таъсир этиш.

Ижтимоий инфратузилма мураккаб вазифалар тизимидан иборат бўлиб, унда барча унсурлар ўзаро боғланганки, улардан бирининг ривожланишдан ортда қолиши бошқаларидан самарасиз фойдаланилишига сабаб бўлади. Шу боисдан минтақа ижтимоий инфратузилмасининг мажмуа тарзида ривожланишини таъминлаш муҳим ишдир.

2-савол баёни: Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизими ҳукм сурган шароитда ижтимоий инфратузилмани молиялаш манбалари фақат марказлаштирилган фондлар ва элементлар билан чекланган, улардан фойдаланиш тартиби ҳамда йўналиши жуда қаттиқ назорат қилинар эди. Минтақанинг ижтимоий тараққиёти унинг хўжалик юритиш самарадорлигига боғлиқ эмас, ҳудудий бошқарув идоралари, меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий Кенгашлари аслида марказ, вазирликлар ва идоралар тазйиқи остида эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқаришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- республика, тармоқ ва ҳудудий бошқарув идораларининг вазифаси ҳамда мақсадлари, мулкӣ ҳуқуқларини чегаралаш;
- қишлоқ кенгашлари, туман, шаҳар ва вилоят ҳокимликлари ролини қайта кўриб чиқиш;
- мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини ҳисобга олиб, ижтимоий соҳада қайта қуриш дастурини ишлаб чиқиш;
- ҳужжатлар ва тавсиялар, меъёрий йўриқномалар базасини тайёрлаш;
- минтақавий хусусиятлар ва омилларни ҳисобга олиш, буларга ижтимоий меъёр кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқишга диққат қилиш;
- уй-жой муаммоларига эътибор бериш ва яқка тартибда уй-жой қурилишини ривожлантириш. Шаҳар жойларда ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқариш муаммолари қуйидагилардан иборат;

- ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришда мўлжалланган маблағлар ва ресурсларни бошқаришга оид барча вазифаларнинг маҳаллий бошқарув идоралари қўлида ҳақиқатан жамланишига эришиш;
- хўжалик юритиш ва тармоқлар ҳамда ҳудудларнинг ўзаро таъсири ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш;
- минтақалар ўртасида ва ичида, унинг унсурлари, вертикал ва горизонтал тузилмалари ўртасида ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришдаги номутаносибликларга барҳам бериш;
- шаҳар ва қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини янада интеграция қилиш, бунда иш тизимларга хос ижобий жиҳатларни бутун чоралар билан ривожлантириш ҳамда уларнинг нохуш жиҳатларини имкон қадар чеклаш (ёки бартараф қилиш) мақсадини кўзлаш;
- шаҳарни ижтимоий қайта қуришнинг мақсадли, комплекс дастурини тузиш ва амалга ошириш, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, фаол демократик сиёсат юритиш.

Мазкур талабларнинг жами минтақа ижтимоий инфратузилмаси хўжалик механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди.

Хўжалик юритиш янги иқтисодий механизмининг яратилиши маҳаллий бюджетга кўпгина маблағларни жалб этиш имконини беради, аммо муайян жой шароитида мана шу барча ресурслар ҳар ҳолда корхона ва ташкилотлар ҳисобига шаклланади. Айни вақтда кўпчилик ҳокимликларда қишлоқда ижтимоий инфратузилма иншоотларини қуриш бўйича ягона буюртмачи вазифаларини бажариш учун ҳақиқий имконият вужудга келмаган.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш бошқарув механизмини яратишнинг турли вариантлари бир хил баҳоланишига қарамай, минтақадаги районларнинг ўзига хослигига боғлиқ ҳолда вазиятни ривожлантиришнинг учта эҳтимолий йўналишини қўллаш учун асос бор. Улар қуйидагилардир:

маблағлар ва ресурслар ҳокимлик қўлида жамланади;

б) вазифалар агросаноат корхоналари ва ташкилотлар қўлида жамланади;

в) дастлабки икки вариант энг мақбул тарзда бирга қўшилади.

Ижтимоий инфратузилманинг айрим унсурларини ривожлантириш вазифалари алоҳида тақсимланган тақдирдагина манфаатлар уйғунлигига эришиш мумкин.

3-савол баёни: Ҳозирги вақтгача ижтимоий инфратузилманинг комплекс ривожлантириш даражаларини белгиловчи нормативлар тизими ишлаб чиқилмаган. Амалдаги идоравий меъёрлар ва нормативлар одатда, ижтимоий мақсадларга йўналтириладиган ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги тизимига асосланади. Шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштиришда ҳамда қуришда қўлланиладиган қурилиш меъёрлари ва қоидалари мажбурий тусда эмас, чунки уларда қишлоқ жойлар ва шаҳар манзиллари ижтимоий инфратузилмаси ўртасидаги алоқа ҳисобга олинмайди.

Шу туфайли ижтимоий инфратузилма барча унсурларини мажмуа тарзида мувозанатланган ривожлантиришга эришиб ҳам бўлмайди. Ундан ташқари, тавсия этилаётган кўпгина меъёрларни зудлик билан қайта кўриб чиқиш талаб этилмоқда. Ижтимоий инфратузилманинг меъёрий базаси ва ижтимоий нормативлар тизими қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

мақсадли нормативлар.

б) ижтимоий инфратузилма муассасалари хизматлари билан таъминланишнинг энг кам даражаси;

в) фаолият шароитининг комплекс ижтимоий андозалари;

г) иқтисодий нормативлар (киёсий сарфлар нормативлари, фойдаланилаётган ресурслар учун тўловлар).

Шу тариқа инсоннинг уй-жойга эга бўлиш, соғлиғини сақлаш, таълим олиш, ҳордиқ чиқариш, меҳнат қилиш ва ҳоказо ҳуқуқлари амалга ошади. Мазкур энг кам даража ижтимоий истеъмол фондлари ҳисобига таъминланиши шарт, бу ҳолда улар турмуш жами шароити бўйича барча ижтимоий гуруҳларни яқинлаштириш ролини ўйнайди. Бу жиҳатдан айрим иқтисодчи олимларнинг уй-жой қурилишини ўтказиш тўғрисидаги фикрларига қўшилиш лозим, бунда давлат тураржой майдони ва ободонлаштириш бўйича белгиланган, ижтимоий кафолатланган меъёр доирасида тураржой биносининг бир қисмини қуриш учунгина маблағ ажратади.

4-савол баёни: Ижтимоий нормативлар тизимини ишлаб чиқишда минтақавий хусусиятлар, шаҳар ва қишлоқ жойларда, аҳоли турмуш тарзи ва бошқа кўп жиҳатлар ўртасидаги тафовутларни ҳисобга олмоқ лозим. Улар доирасида қуйидаги жамлама омилларни ажратиш мумкин:

Жўғрофий омиллар – аҳоли жойлашув таркиби, шаҳарлашув (урбанизация) даражаси; биологик иқлим хусусиятлари, табиий иқлим шароитининг меҳнат туси ва режимига, халқ ҳўжалигининг ихтисослашуви, меъморчиликка таъсири, рекреация имкониятлари ва улардан фойдаланиш даражаси; табиий ресурслар билан таъминланганлик ва табиатдан фойдаланиш хусусияти.

Демокрафик омиллар – аҳолининг кўпайиш режими, унинг сони, таркиби ва табиий кўчиб юриш таъсирида жойлашувнинг ўзгариши, аҳоли миграцияси ва сафарбарлиги; аҳоли ва меҳнат ресурсларининг жинсий ва ёш таркиби; оилаларнинг шаклланиши, ўсиш ва ажратиш шароити, уларнинг тури ва таркиби, миграция туси, миграция оқимлари таркиби, аҳолининг миллий таркиби, айрим миллатлар ва элементларни зич ёки тарқоқ яшаш даражаси:

Ижтимоий омиллар – ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш даражаси ва ўсиш истиқболи, минтақанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги улуши; ҳозирги босқичда ва истиқболда халқ ҳўжалигининг таркиби, бошқарув тизими, минтақада илмий-техник тараққиёти туси, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, миллий ва маиший хусусиятлар, анъанавий этник қадриятлар, уларнинг меъморчиликда акс этиши; минтақада яшовчи миллатлар ва элатларнинг, миллий ва этнографик гуруҳларнинг

ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши ҳамда маданий эҳтиёжлар туси ва тил тараққиёти.

Мазкур омилларни минтақавий хусусиятлар ва бошқа аломатлардан келиб чиқиб, сифат ва аралаш тавсифлар бўйича ташкил қилиш; улардан ҳал этиш заруратига кўра, энг долзарб омилларни ажаратиш мумкин. Иқтисодиётнинг ижтимоий соҳага йўналтирилиши ижтимоий инфратузилмани мустақил бошқарув объекти, уни ривожлантириш муаммоларига тизимли ёндашув сифатида алоҳида ажратиб олишни шарт қилиб қўяди.

Инфратузилманинг яхлит бошқарув объекти сифатида ажратилиши бутун халқ ҳўжалиги мувозанатли ва мутаносиблик асосида ривожлантирилиши, минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги номутаносибликларга барҳам бериш имконини яратади. Ижтимоий адолат принципларини рўёбга чиқаришдан иборат мақсад ижтимоий инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришнинг асосий вазифаларини маҳаллий бошқарув идоралари, ҳокимликлар қўлига топширишни тақозо этади.

Кучли ижтимоий сиёсат юритиш муаммолари ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни давлат вазифаси даражасига кўтаришни, айти вақтда молиялаш манбаидан қатъи назар, нивестиция сиёсатини, уни амалга оширишнинг барча белгиланган афзалликлари билан бирга қайта кўришни тақозо этади.

8-мавзу: Қишлоқларда аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасида аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш турлари ва улар фаолиятини янгила ташкил қилиш
2. Қишлоқда маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилишда мулкчилик
3. Маиший хизмат кўрсатиш уюшмалари фаолияти.
4. Қишлоқларда маданий-маиший хизмат кўрсатиш тармоғида кадрлар тайёрлаш ва иқтисодий ҳамкорликлар

1-савол баёни: Қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш тартиби, уни ташкил этиш тизими ва йўналишлари турли хил. Лекин, уларнинг ҳаёт, ривожланганлик даражаси мавжуд ижтимоий, иқтисодий-сиёсий эҳтиёжлар талабига тўла жавоб бермайди.

Қишлоқларнинг истикболда ижтимоий ривожланишини хизмат кўрсатиш соҳаларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шундай экан эндиликда: ишлаб чиқаришга хизмат қилиш; деҳқончиликнинг барча йўналишлари бўйича маҳсулотни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш; деҳқонлар томонидан етиштирилган маҳсулотни сотиб олиш ва аҳолига етказиб бериш бўйича хизмат кўрсатадиган соҳаларни ташкил этиш; техник-транспорт хизматини яхшилаш; ишчи кучларининг иш жойларига бориб-келишларини таъминлайдиган, иш жойларини ўрганадиган, маълум тавсиялар, ёрдам ва

юридик маслаҳатлар берадиган хизмат кўрсатиш соҳаларини шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Булар асосан, деҳқончилик меҳнати, уни ташкил этиш билан хизмат кўрсатиш соҳаларини боғлайдиган ташкилотларга тегишли бўлиб, бу ташкилотлар ўз истиқболи, манфаатларини деҳқончиликда хизмат соҳасини шу асосда яратишлари зарур.

Аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш қишлоқда саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш тадбирларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Бугун саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларини қишлоққа олиб келиш, маҳсулотларни қайта ишлайдиган саноат корхоналарини қишлоққа жойлаштиришни маҳаллий ҳокимиятлар, тадбиркор ишбилармонлар, турли мулк эгалари олдига асосий вазифа этиб қўйилгани ҳам тасодиғий эмас.

Бугунги кунда хизмат кўрсатиш тармоқлари асосан шаҳар ва туман марказларида кўпроқ жойлашган бўлса, энди уни шаҳар атрофидаги посёлка, қишлоқларда ташкил этиш зарурати ортмоқда. Шунинг учун назарда тутмоғимиз керакки, хизмат кўрсатиш тармоқлари даражаси мамлакатнинг тараққий этаётганлиги, жамиятнинг ривожланаётганлигини кўрсатувчи муҳим мезондир.

Аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш тўғрисида сўз борар экан, биз Ўзбекистонда амал қилаётган хизмат турларини санаб ўтишимиз лозим. Булар турли соҳаларда бўлиб, қуйидагилардан иборат: маиший хизмат кўрсатиш; йўловчи ташиш хизмати; алоқа хизмати; уй-жой хўжалиги; таълим тизими; маданий хизмат кўрсатиш; сайёҳлик-экскурсия хизмати; жисмоний тарбия ва спорт хизмати; соғлиқни сақлаш (тиббий) хизмати; санатория-курорт ва соғломлаштириш хизмати; ҳуқуқий тусдаги ва банк муассасаси хизмати; коммунал хизматлар.

Маданий-маиший хизмат кўрсатиш таркибига қуйидаги хизматлар киради: пойабзал таъмирлаш ва тикиш; кийим-бош ва трикотаж молларини тикиш, тўқиш ва таъмирлаш; телерадио, видео, аудио аппаратларини таъмирлаш; металл буюмларини тайёрлаш ва таъмирлаш; автомобилларга техник хизмат кўрсатиш; мебель яшаш ва таъмирлаш; кимийовий тозалаш ва бўйаш; кир ювиш хизмати; уй-жойларни таъмирлаш ва қуриш; сурат ва сурат кинолабаротория хизмати; ھаммом ва душ хизмати; сартарошлик ва косметаллогик хизмат; буюмларни ижарага бериш хизмати; аҳолига юк ташиш транспорти хизмати; маросимлар ўтказиш хизмати.

2-савол баёни: Маиший хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари, яъни бильярд ва теннис столларини соатбай ижарага бериш хизмати янги хизмат турига киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизимида ислохотларни давом эттириш тўғрисида»ги ПФ-1843 сонли фармонида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 19 сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизими фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 446-сонли, 1995 йил 12

сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 399-сонли қарорларига мувофиқ республикаси шаҳар ва вилоятларида ҳудудий маиший хизмат кўрсатувчи объектларни ҳисобга олиш мақсадида шаҳар ва вилоят ҳокимиятлари таркибида маиший хизмат кўрсатиш уюшмалари ташкил қилинган. Уларга аъзо бўлган маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига турли қийматликлар ва имтиёзларни қўллаш имкониятлари берилди:

- маиший хизмат кўрсатиш объектлари янгидан ташкил этилган тақдирда бино ва ер майдонлари билан таъминлашни вилоят ва шаҳар ҳокимиятлари миқёсида ҳал қилиш;
- янги ташкил этилган маиший хизмат корхонаси ҳокимият балансидаги бинода жойлашган бўлса, ижара шартномаси тузилган вақтда имтиёзли нархлардан фойдаланади;
- маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил қилинганда, уларни рўйхатдадан ўтказишда ва фаолиятини амалга оширишда амалда кўрсатилган тадбиркорларни фаолиятни ҳимоя қилиш қонун-қоидаларида кўрсатилгандек қўллаб-қувватлаш.

3-савол баёни: Маиший хизмат кўрсатиш уюшмалари Давлат мулк кўмитаси, вилоятлар ва шаҳар савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ва халқ истеъмоли ишлаб чиқарувчилари департаменти, инвестиция бошқармалари, «Бизнес-фонд», Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, тижорат банклари томонидан қўллаб турилиши қарорларда белгилаб ўтилган. Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил этиш ва янги моддий-техника жиҳозларига, замонавий инвентарларга, инвестиция лойиҳалари учун хорижий банклар ва халқаро молия ташкилотлари кредит линиялари бўйича кредит олиш, кадрлар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, хомашё, энг сўнгги замонавий асбоблар ва инвентарлар етказиб беришда тўғридан-тўғри шартномалар тузиш тажрибаларини белгилаган.

Шунингдек, меҳнат ва иш билан боғлиқ аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бошқармалари зиммаларига, айниқса, бандлик хизмати жамғармаси ҳисобидан ишсиз аҳолини мутахассис сифатида тайёрлашга жалб қилиш тўғрисида кўрсатиб ўтилган.

Вилоят ва шаҳар молия бошқармалари ҳузуридаги монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бошқармаси, «Ўздавстандарт» вилоят ва шаҳар бошқармалари, солиқ бошқармалари томонидан маиший хизмат кўрсатувчи корхоналарни «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунга, «Маиший хизмат кўрсатиш корхоналари қоидалари»га тўла риоя этиш бўйича назорат қилади ва керакли норматив ва қўлламалар, ахборотлар билан таъминлайди.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналаридан тушган солиқлар аҳолига маиший хизмат кўрсатиш объектларини куриш, реконструкция қилиш жараёнидаги харажатларни камайтиради.

Маиший хизмат кўрсатиш уюшмаси чизмаси

Қишлоқда ислохотларни жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида давлат тасарруфидан чиқариш ва кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш дастури ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган ислохотлар аграр муносабатларнинг янги турларини шакллантирди. Бунга деҳқон ва фермер хўжаликлари ерни узоқ муддатга ижарага топшириш ўтиш даврининг асосий йўналишлари бўлди. Шулар билан бирга маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам мулкчилик шакллари ўзгарди. Бунда асосан маиший хизмат кўрсатиш объектларини хусусийлаштириш ёки аукционда сотиш йўллари билан эришилди. Туманлар марказларида, маҳалла, жамоа хўжаликларида маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ташкил этила бошлади. Маиший хизмат кўрсатиш объектларини хусусий фирма шаклида ҳамда хусусий тадбиркорликлар шаклида тузиш жадал тус олди. Бу маиший хизмат кўрсатиш соҳасида монополия тугатилишича, рақобатли хизмат кўрсатиш йўлга қўйилишига олиб келди. Рақобатли хизмат кўрсатиш, маълумки, нархни пасайтиради ва хизмат кўрсатиш сифати даражасини оширади.

4-савол баёни: Қишлоқда маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этилиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган ортиқча қисмини, асосан қишлоқда яшаётган хотин-қизлар ва ёшларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш ва шу тарика қишлоқларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфи баҳам топишида ўзига хос аҳамият касб этади.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида кадрлар тайёрлаш ўтиш даврининг талаби бўлган узлуксиз таълим асосида бажарилади. Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ишлашни хоҳловчи қишлоқ ёшлари мажбурий таълимдан сўнг жойларда ташкил қилинган лицей ва коллежларда касб-ҳунар эгаллайдилар. Ҳозирги вақтда узлуксиз таълим тизимини жаҳон андозаларига тўлиқ жавоб бера оладиган даражага кўтариш амалга оширилмоқда. Уларда таълим харажатлари давлат томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига қопланади.

Маиший хизмат кўрсатиш ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳозирда ташкил қилинаётган ўқув марказлари, ойлик курсларда, чет элнинг Ўзбекистондаги ўқув фондлари, фирмалар ёки жисмоний шахслар буюртмалари бўйича пуллик амалга оширилади.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида чет элликлар билан ҳам алоқалар ўрнатилмоқда, хусусан, сартарошлик хизмати бўйича, Германия ва Франция давлатлари билан тузилган шартномалар асосида замонавий асбоб-анжомлар, электр техникалари олиб келинмоқда ва ўрнатилмоқда. Автомобилларни таъмирлаш соҳасида Корея, Туркия, АҚШ, Германия, Италияда ишлаб чиқарилган дастгоҳлар олиб келиниб, жаҳон андозаларига жавоб берадиган хизмат даражасига эришилмоқда. Кимийвий тозалаш ва кир ювиш хизмат турлари бўйича Италия, Германия давлатлари билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этилмоқда. Пойабзал, хусусан, ортопедия пойабзалларини тикиш бўйича Германия билан ҳамкорлик ўрнатилган.

Радиоаппаратура, сурат ва сурат кинооператорлари хизмат турлари бўйича Корея, АҚШ фирмалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилган.

9-мавзу: Соғлиқни сақлашни ташкил қилиш

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Соғлиқни сақлаш ишларини ташкил қилиш муаммолари
2. Соғлиқни сақлаш тизимида ислохотлар

1-савол баёни: Соғлиқни сақлашнинг давлат тизимини қайта қуриш тиббий хизматлар бозорини яратишда, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва унинг турли шакллариини вужудга келтиришда намоён бўлади. Ўз навбатида, бу ўтиш даврига хос бўлган ва тиббий хизмат кўрсатиш ҳажми ҳамда сифатига сезиларли таъсир кўрсатувчи муаммони юзага келтиради, яъни соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш механизми қайта қурилади. Бу ижтимоий молиялаштиришнинг камайишида, хусусий бўғиннинг пайдо бўлиши ва кенгайишида, тармоқни бошқариш тизимининг кескин ўзгаришида намоён бўлади.

Жаҳонда ўтказилаётган тадқиқотлар шундан далолат берадики, миллатнинг соғломлиги соғлиқни сақлашга қилинаётган харажатлар миқдорида бевосита боғлиқ бўлмаса-да, соғлиқни сақлаш соҳаси ўзининг асосий вазифасини бажариш учун соҳага сарфланадиган харажатлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан 6-10 %ни ташкил этиши лозимлиги умумий равишда қабул қилинган. Кўплаб ривожланган мамлакатларда беморларнинг даволаниши учун қилинадиган сарфлар хиссаси умумий харажатлар миқдорининг 10-30 %и чегарасида тебраниб туради.

Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (УССГ) мутахассисларининг фикрича, молиялаштиришнинг асосий манбалари ўртасидаги нисбатда қуйидагича ҳолат афзал деб ҳисобланади: давлат бюджети-60, тиббий суғурта-30, пулли хизматлар-10%.

Соғлиқни сақлашни ривожлантиришда давлатга муҳим аҳамият берилиши куйидаги уч асосий шароит билан асосланади: биринчидан, камбағалликни қисқартириш ва хизмат учун эса ўзи ҳақ тўлай олмайдиганларни тиббий ёрдам билан таъминлашнинг зарурати; иккинчидан, тиббий хизматларнинг баъзи кўринишлари ижтимоий неъмат ҳисобланади ва у ташқи самарага эга. Масалан, касаллик тарқатувчилар билан курашган, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, тиббий билимларни тарқатиш ва ниҳоят, учинчидан, соғлиқни сақлашга ҳамда тиббий суғурта бозори механизми камчиликларни бартараф этиш (касалланиш хавфининг турли даражаси, инфор­мацион асимметрия: тиббий хизматчилар фақат хизмат кўрсатибгина қолмай, шу билан бирга қандай хизмат кўрсатилиши лозимлиги ҳақида қарор қабул қиладилар). Шу сабабдан ҳам барча мамлакатларда давлат соғлиқни сақлаш тизимига аралашади. Бироқ, бу аралашув даражаси соғлиқни сақлаш тизими фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича турличадир.

Соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишнинг энг муҳим шартларидан бири тармоқни молиялаштиришнинг янги шаклини излаб топиш бўлди. Амбулатория-поликлиника муассасаларини молиялаштириш хизмат кўрсатилган аҳоли сонига, доимий даволаш муассасаларида даволанган беморлар сонига қараб белгилана бошлади. Сўнгги йилларда самарасиз фойдаланилган ўрин-тўшак сонлари қисқартирилди, бу тиббий ёрдам кўрсатишнинг иқтисодий рентабелли амбулатория шаклини жорий этиш имконини берди.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг молиявий асосларини шакллантириш негизида молиявий режалаштириш ётади. Айнан ана шундай режалаштириш муассасаларни сақлаш эҳтиёжи учун йўналтирилаётган маблағлар миқдори, тармоқ ичида ресурсларни тақсимлаш принциплари, улардан самарали фойдаланиш даражаси, тиббий хизмат кўрсатиш сифатини шартли равишда чегаралаб беради. Шунинг учун соғлиқни сақлаш, молиялаштиришни такомиллаштириш бўйича бошланган ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан тармоқни молиялашни режалаштириш ва мувофиқлаштириш масалалари қанчалик пухта ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади.

Соғлиқни тизимини сақлаш молиявий таъминлаш жараёнини такомиллаштириш саломатликни муҳофаза этиш учун харажатларни режалаштиришнинг шакли ва услуби ўзгариши билан узвий боғлиқ. Ушбу йўналишдаги бош вази­фа ажратилаётган молиявий ресурсларни тиббий муассасалар фаолиятининг пировард натижаси билан мустаҳкам боғлашдан иборат қилиб қўйилмоғи керак. Соғлиқни сақлаш муассасалари фаолият кўрсатишлари учун йўналтирилаётган молиявий маблағларнинг миқдори бевосита бажарилган ишлар ҳажми ва унинг самарадорлиги даражасига боғлиқ бўлиши керак. Тиббий ёрдам кўрсатилиши учун харажатларни режалаштиришни ташкил қилишда бундай ёндашув тармоқнинг молиявий ресурсларидан энг кўпроқ тежамли фойдаланиш, уларнинг сафарбарлигини кучайтириш имконини беради.

Тармоқни молиялаштиришнинг бюджет-суғурта модели шаклида тиббий муассасалар эҳтиёжи учун сарфларни қоплаш масаласини ҳал этишга энг мақбул ёндашувларни излашда соғлиқни сақлаш тизимини молиявий режалаштиришнинг ҳозирги амалиётини таҳлил этиш ёрдам беради. Бозор иқтисодиётини шакллантириш босқичини босиб ўтган мамлакатлар тажрибаси кўрсатиб турибдики, у соғлиқни сақлаш етарли фаолият кўрсатиши учун давлат соғлиқни сақлаш тизими билан хизмат кўрсатишнинг хусусий соҳаси қўшиб олиб борилиши керак. Айни вақтда республикада бир қатор хусусий тиббиёт муассасалари ишлаб турибди. Шунингденк, дорихона хизматини, «Тибтехника» ва «Тибтаълим» муассасаларини марказлаштириб бошқаришдан воз кечилди амалга оширилди.

2010 йилда соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ қилиш ва ушбу тизимда сифат ўзгаришларини амалга оширишни таъминлаш борасидаги ишлар давом эттирилди. Ҳозирги кунда мамлакатимизда сифат жиҳатидан янги, энг юксак талабларга жавоб берадиган ва республика ҳамда вилоятлар шошилинич тиббий ёрдам кўрсатиш марказларини ўз ичига олган тиббиёт муассасалари тармоғи шаклланди.

Барча вилоятлар марказларида катталар ва болалар учун кўп тармоқли тиббиёт марказлари, ҳар бир туманда энг замонавий медицина асбоб-ускуналари билан жиҳозланган қишлоқ врачлик пунктлари фаолияти йўлга қўйилди. Ушбу қишлоқ врачлик пунктларининг сони 2000 йилга нисбатан 2 баробар кўпайиб, 3 минг 200 тадан ошди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича юксак самарали замонавий тиббиёт муассасаларининг мустақкам тизими яратилгани шу йўлдаги муҳим қадам бўлди.

Вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида скрининг марказлари ташкил этилди ва уларнинг фаолиятини таъминлаш учун 2010 йилнинг ўзида 4 миллион доллардан ортиқ маблағ йўналтирилди. 2010 йилда 116 минг нафардан зиёд бўлажак она скрининг марказларида тиббий кўрикдан ўтказилди.

Шу билан бирга, перинатал марказлар тармоғи ҳам жадал ривожланмоқда. Ўтган ўн йил давомида юртимизда 11 та перинатал марказ ташкил этилди. 2010 йилда уларда 158 минг нафардан ортиқ, яъни 2000 йилга нисбатан 10 баробар кўп она ва бола тиббий кўрикдан ўтказилди.

Бунинг натижасида кейинги ўн йилда мамлакатимизда оналар ўлими коэффиценти 33,1 промилледан 19,7 промиллега, болалар ўлими коэффиценти эса 18,9 промилледан 10,1 промиллега тушди. Туғма ва ирсий касалликлар билан туғиладиган болалар сони қарийб икки баробар камайди.

Шу йилларда аҳолининг юқумли касалликлар, жумладан, сил, гепатит каби оғир турдаги ва бошқа хасталикларга чалинишининг умумий даражаси анча пасайди. Бундай натижаларга эришишда шифокорлар ва тиббиёт ходимларининг меҳнатини моддий рағбатлантиришни кучайтириш, уларнинг касб тайёргарлиги даражасини ошириш, мамлакатимиз фармацевтика саноатини жадал ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар ҳам муҳим омил бўлмоқда. Биргина 2010 йилнинг ўзида 32 номдаги янги дори

препаратларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди ва бу 2009 йилга қараганда 23 фоизга кўпдир.

2010 йилда стационар тиббиёт муассасаларида қўшимча равишда 1 минг 630 та ёки 2009 йилга нисбатан қарийб 2,5 марта кўп даволаниш ўринлари фойдаланишга топширилди.

Ҳисобот даврида соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантириш учун жами 2 триллион сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилди, бунинг 1 триллион 700 миллиард сўми бюджет маблағларидир.

2- савол баёни: 2011 йилда Республика нейрохирургия илмий маркази, Республика жарроҳлик маркази ҳузуридаги кардиохирургия бўлими, Гематология ва қон қуйиш институтининг янги бўлими каби йирик соғлиқни сақлаш объектларини фойдаланишга топшириш ва энг замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш ишлари давом эттирилади. Нукус, Андижон, Гулистон ва Термиз шаҳарларида кўп тармоқли вилоят болалар марказлари, Қарши, Наманган ва Термиз шаҳарларида кўп тармоқли тиббиёт марказларини, жами 6 минг 400 ўринга мўлжалланган 51 та стационар муассаса, бир кунда 6 минг кишини қабул қила оладиган 23 та поликлиникани қуриш ва реконструкция қилишни якунига етказиш кўзда тутилмоқда.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари 46 билан биргаликда бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, уларни ўз вақтида ўзлаштириш, қурилиш ва таъмирлаш ишларининг сифати устидан қатъий назоратни таъминлаши зарур.

Айни пайтда хусусий тиббий хизматлар ва тиббий суғурталашни ривожлантириш қатор муҳим шарт-шароитлар йўқлиги ёки етарли эмаслиги оқибатида тўхтаб турибди. Булардан, ёрдамга мухтож аҳоли даромад ва жамғармаларининг паст даражадалигини ҳамда молия бозорининг суст ривожланганлигини ажратиб кўрсатиш керак. Шунга қарамай, соғлиқни сақлаш бюджетининг умумий ҳажмида пулли тиббий хизматлар ҳиссаси ўсиб бормоқда. Ушбу шароитда пулли хизматларнинг ўсиш жараёни икки вазият туфайли юз бериши мумкин:

а) ҳар қандай тиббий хизматларни сотиб олиш имконига эга бўлган бой кишилар сонининг кўпайиши;

б) аҳолини ўз пул маблағларининг маълум қисмини, бошқа муҳим ҳаётий эҳтиёжларидан тежаган ҳолда, тиббий хизматлар учун ажратишга мажбур қилувчи соғлиқни сақлаш соҳасидаги мураккаб вазият.

Шундай қилиб, умуман, тўла ижобий ифодага эга бўлган бу жараён ҳозирги шароитда аҳолининг тиббий хизматларни истеъмол қилишда кескин табақалашувига, тиббиёт ходимлари малакаси ва маънавияти кескин фарқланиши, малакавий табақалашувига олиб келиш эҳтимоли бор. Мамлакатимизда амалга оширилаётган тиббий муассасаларни хусусийлаштириш дастури бу жараённи янада чуқурлаштириши мумкин. Шунинг учун, соғлом авлодни вояга етказиш мақсадида шахсларнинг

даромади даражасидан қатъи назар, давлат томонидан кафолатланган тиббий хизматлар турларини аниқлаш ва ўрнатиш, шунингдек, кам таъминланган тоифаларга ўз соғлиғини сақлашга ижтимоий ёрдам кўрсатиш имкониятларини яратиш долзарб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда республикада соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи умуман муваффақиятли амалга оширилмоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими — Республика шошилинч тиббий ёрдам маркази, вилоят марказлари ва туман марказий шифохоналарида ихтисослаштирилган бўлимлар тузилган бўлиб, улар аҳолига тезкор бепул шошилинч тиббий ёрдам кўрсатилишини таъминламоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам муассасалари замонавий ташхис ва даволаш ускуналари билан жиҳозланмоқда.

Шифокорлар малакаси ҳамда замонавий тиббий техника билан жиҳозлашни ҳисобга олган ҳолда кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими шифокорлари ҳамда тиббиёт ходимлари меҳнатини ташкил этиш ва моддий рағбатлантириш тизими муттасил такомиллаштириб борилмоқда. Аҳолига, энг аввало, қишлоқ жойлардаги аҳолига бирламчи тиббий-санитария ёрдами тизими ислоҳ қилинмоқда. Республиканинг барча туманларида замонавий тиббий ускуналар ва дори-дармонлар билан таъминланган қишлоқ врачлик пунктлари ташкил этилмоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, республикада юксак жаҳон талаблари даражасидаги юқори технологияли, ихтисослаштирилган тиббий марказларни шакллантириш, илғор тиббий технологияларни кенг жорий этишнинг ташкилий, молиявий-иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларини вужудга келтириш мақсадида муҳим вазифалар амалга оширилмоқда.

Илғор чет эл тажрибасини ҳисобга олган ҳолда юқори малакали, ихтисослаштирилган, тиббий ёрдамга муҳтож беморларни қабул қилувчи ҳамда замонавий ташхис ва даволаш тиббий ускуналаридан фойдаланиб даволайдиган махсус клиникалар ва тиббий марказларни ташкил этиш орқали соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилинмоқда. Махсус клиникалар ва тиббий марказлар, қоида тариқасида, қуйидаги талабларга мос келиши лозим:

- яхши тайёргарлик кўрган ва ўз тиббиёт соҳасида тан олинган ҳамда юксак обрў-эътибор қозонган шифокор-мутахассисларга эга бўлиш;
- юқори технологияли ташхис ва даволаш тиббий ускуналари билан жиҳозланган, замонавий моддий-техника базасига эга бўлиш;
- ўз тиббий амалиётида жаҳон талабларига мос келадиган даволаш ва ташхиснинг мураккаб усулларини жорий этиш ҳамда кенг қўллаш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий комплекси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Молия вазирлигининг тажриба тариқасида қуйидагиларни ташкил этиш тўғрисидаги таклифига биноан:

- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Урология илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган урология маркази;
- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг академик В.Воҳидов номидаги Жарроҳлик илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган жарроҳлик маркази;
- Тошкент шаҳридаги Тошкент вилоят кўз микрохирургияси маркази негизида Республика ихтисослаштирилган кўз микрохирургияси маркази;
- Кардиология илмий-тадқиқот институти ва Тошкент шаҳридаги 15-шаҳар клиник шифохонаси негизида Республика ихтисослаштирилган кардиология маркази фаолияти йўлга қўйилди.

Қуйидагилар ташкил этилаётган ихтисослаштирилган тиббий марказларнинг асосий вазифалари этиб белгиланди:

- Марказ фаолиятининг тегишли соҳаси бўйича замонавий ташхис усуллари жорий этиш ҳамда аҳолига юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш;
- мавжуд тиббий техника ва аппаратларнинг доимий янгиланиб ва замонавийлаштириб борилишини таъминлаш, марказни илғор жаҳон ютуқлари даражасида юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш имконини берадиган замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш;
- Марказнинг ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплаш шартлари асосида фаолият кўрсатишини таъминлаш учун молиявий ва моддий-техникавий ресурсларни жалб этиш борасидаги менежмент ва маркетинг ишларини ташкил этиш;
- Марказ тиббиёт ходимларининг, шу жумладан, мутахассисларнинг етакчи хорижий тиббиёт ўқув муассасалари ва клиникаларда амалий малака орттиришларини ташкил этиш ҳисобига касб маҳоратини доимий ошириб бориш ва такомиллаштириш;
- беморларни даволашнинг илғор усуллари ва технологияларини ишлаб чиқиш ҳамда тиббий амалиётга жорий этишга қаратилган илмий тадқиқотлар ўтказиш;
- соҳага алоқадор илғор хорижий тиббиёт муассасалари ва марказлари билан халқаро ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда мустахкамлаш, ахборот, тўпланган тажриба ва мутахассисларни кенг қўламда айрибошлашни таъминлаш.

Бу тадбирларни амалга оширишда шундай тартиб ўрнатилдики, бунда:

- давлат иомидан Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ва Молия вазирлиги ҳамда Марказ Кенгаши тимсолида Марказнинг меҳнат жамоаси Республика ихтисослаштирилган тиббий марказларининг муассислари ҳисобланадилар;
- давлатга тегишли мулк ишончли бошқарув ҳуқуқи билан Марказнинг устав жамғармасига топширилади;

- давлат томонидан мададга мухтож бўлган шахслар (имтиёзли тоифадаги шахслар)га давлат бюджети ҳисобидан юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатилади.

Марказнинг фаолияти давлат бюджети маблағлари, Марказнинг ўз даромадлари ва жалб этиладиган манбалар (грантлар, ҳомийларнинг маблағлари ва бошқалар) ҳисобига аралаш асосда молияланади. Бунда давлат бюджети маблағлари ҳар бир Марказга Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги орқали харажат моддалари бўйича тақсимланмаган ҳолда алоҳида сатр билан ажратилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йилги республика бюджетларини шакллантириш чоғида Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан биргаликда 2004 йилдан бошлаб, Республика ихтисослаштирилган марказларининг узоғи билан 2008 йилда ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплашга ўтишини назарда тутган ҳолда ушбу Марказларни сақлашга бюджет маблағларининг жорий харажатлари босқичма-босқич камайтириб борилишини кўзда тутган. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, Молия вазирлиги Республика ихтисослаштирилган марказлари фаолиятининг натижаларини ҳисобга олган ҳолда 2006 йилнинг 1 январига бориб Марказларнинг устав жамғармасига топширилган давлат мулкани имтиёзли шартлар билан меҳнат жамоасига мулк сифатида сотиш тўғрисидаги таклифларни Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши режалаштирилган. Марказ меҳнат жамоасининг умумий йиғилиши томонидан сайланадиган Марказ Кенгаши Республика ихтисослаштирилган тиббий марказининг юқори бошқарув идораси ҳисобланиши белгилаб қўйилиши кўзда тутилмоқда. Кенгаш аъзолари орасидан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тақдимномаси бўйича ҳукумат қарори билан тайинланадиган директор Марказ Кенгашининг раиси ҳисобланади.

Марказларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- Марказнинг устав жамғармасига топшириладиган давлат мулкидан фойдаланиш ва уни бошқариш;
- лавозимлар рўйхатини мустақил равишда ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш, Марказ ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш шартларини бажариладиган ишларнинг мураккаблик даражаси, сифати ва ҳажмига нисбатан табақалаштирилган тарзда белгилаш.

Қуйидагилар тасдиқланди:

- Республика ихтисослаштирилган тиббий марказини барпо этиш ва унинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисида Низом;
- Республика ихтисослаштирилган марказлари томонидан давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиладиган имтиёзли тоифадаги шахсларнинг рўйхати.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ташкил қилинаётган ихтисослаштирилган марказлар билан биргаликда белгиланган тартибда қуйидагиларни ишлаб чиқиб, тасдиқлади:

- ташхис ва даволаш сифати стандартларига риоя этган ҳолда юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича Республика марказлари томонидан аҳолига пулли хизмат кўрсатиш қоидалари;
- Республика ихтисослаштирилган марказларини молиялаш тартиби ва манбалари тўғрисида Низом;
- ихтисослаштирилган марказлар томонидан пулли тиббий ёрдам кўрсатиш учун тарифларни шакллантириш ва тасдиқлаш тартиби;
- имтиёзли тоифадаги беморларни даволаш ҳақини давлат бюджети маблағлари ҳисобидан тўлаш тартиби.

10-мавзу: Тайёрлов тизими ва унинг ташкилий-иқтисодий асослари

Кўриб чиқиладиган асосий саволлар:

1. Тайёрлов тизимини такомиллаштиришнинг объектив шарт-шароитлари ва унинг инфратузилма тармоғи сифатида шаклланиши
2. Ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва марказлаштиришнинг тайёрлов тизимига таъсири
3. Тайёрлов тизимининг режали-иқтисодий ва ташкилий амал қилишини такомиллаштириш масалалари

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Тайёрлов тизими, технологик ва функционал хизматлар, агросаноат кооперацияси, маҳсулот сотиш тизими, тўғридан-тўғри алоқалар, хўжаликлар аро кооперация, маҳсулот учун аванс бериш.

1-савол баёни: Маълумки, моддий ишлаб чиқариш жараёни фақат унумдор (ишлаб чиқарувчи) меҳнатнинг амал қилиши эмас. Бизнинг ҳолатимизда маҳсулотни сотиш бўйича қилинган меҳнат каби унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) меҳнат ҳам унинг таркибий қисми ҳисобланади. Меҳнатнинг бу икки кўриниши ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Унумли (ишлаб чиқарувчи), меҳнат билан банд бўлган шахсларнинг унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) вазифалари қанча кам бўлса, меҳнат шунчалик унумдор бўлади. Шу жиҳатдан қишлоқ хўжалигида сотиш бўйича асосий бўлмаган иккиламчи вазифаларни унумдор меҳнатдан ажратиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти бўлиб қолади. Маҳсулотни сотиш бўйича меҳнат эса такрор ишлаб чиқаришнинг бошқа иштирокчиларнинг вазифаси бўлиши керак.

Қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасидаги раҳбар ва мутахассис бевосита ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни бошқариш бўйича тобора кўпроқ ҳажмдаги ишларни бажариши лозим. Агар бунда бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш ва сотиш масалаларини ҳал қилишга тўғри келса, кўпинча раҳбар қай бирини афзал кўриш керак, деган саволга (танловга) дуч келади. Чунки айнан шу ерда ишлаб чиқариб бўлинган маҳсулотнинг бузилиши ва нобуд бўлиши рўй беради ва бу босқичда у (сотиш) мураккаброқ (қийинроқ,

чигалроқ) бўлади. Бу эса ишлаб чиқаришнинг кўп томонлари бой берилишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигидан тармоқларнинг ажралиб чиқиши унинг ривожланиш даражаси билан доим мос ҳолда рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ўз ривожига янги поғонага кўтарилиши биланок, аввал у учун мажбурий ҳисобланмаган баъзи вазифалар билан шуғулланиш қийин бўлиб борди.

Бундай тизимда ихтисослашган технологик ва функционал хизматлар яратилади. Агрономик, зоотехник ва бошқа хизмат турлари мустақил хизматларга бўлинади. Бу хизматларни бош мутахассислар бошқаради. Аммо бу нарса махсус таъминот ва сотиш хизматларини яратишни тақозо этади. Қисқача айтганда, ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш масалаларини тубдан ҳал қилишда қайта куриш ва бошқа хизматларнинг, шу жумладан, сотиш ва таъминот хизматларининг ажралиб чиқиши талаб этилади.

Ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятларини ажратиш зарурати ялпи ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўсиши ва уни реализация қилишнинг бир қатор ташкилий ва иқтисодий шароитлари ўзгариши фактидан келиб чиқади. Аввало, баъзи маҳсулот турларини етказиш масофаси ўзгаради, бу эса дифференциал рента I нинг шаклланишига тудбан катта таъсир кўрсатади. Хўжаликнинг йўллар, магистраллар, қайта ишловчи корхоналар ва тайёрлов базаларига нисбатан жойлашуви омили маҳсулот реализацияси бўйича транспорт ва бошқа харажатларнинг даражасини белгилайди.

2-савол баёни: У ёки бу хўжаликнинг жойлашуви хўжалик юритиш шароитларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳозирда сотиш жойидан узоқда жойлашган хўжаликлар реализация бўйича катта транспорт харажатлар қилмоқдалар. Аксинча, яқин жойлашган хўжаликлар асосланган устунликка эга. Кўрсатиб ўтилган ҳолат рақобатга тенг шароитлар яратиш (бизнинг фикримизча) муаммоси ичида долзарбларидан бири ҳисобланади.

Маълумки, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш жараёнлари ажралиши билан алоҳида хўжаликларнинг жойлашуви бўйича дифференциал рента олиш шароитлари бекор қилинади (йўқолади), ягона тайёрлов ташкилоти ташкил этилиши билан эса уни жамият манфаати йўлида ишлатиш имкони туғилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг баъзи соҳаларидаги ихтисослашув ва концентрация даражаси пастлиги тайёрлов идоралари ишини қийинлаштирмоқда. Бу эса бевосита алоқаларнинг ривожини қийинлаштиради, хўжаликларнинг сезиларли қисмида маҳсулот заготовкасини мураккаблаштиради ва ҳатто, амалда бу мумкин бўлмай қолади, бу эса корхоналар ва халқ хўжалиги иқтисодиётига оғир юк бўлиб тушади. Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва концентрацияси аҳамияти тор бир тармоқ (соҳа) доирасидан чиқади. Бу омиллар заготовкаларни оқилона ташкил қилишнинг энг муҳим шароити ва охир-оқибат маҳсулот ишлаб чиқаришдан пировард истеъмолчигача ҳаракатланишининг барча технологик ва ташкилий занжирини самарали

бошқариш шарти сифатида намоён бўлади. Ишлаб чиқаришнинг концентрацияси ва ихтисослашув даражасини ошириш нафақат заготовкани тартибли амалга оширишга, балки арзонроқ маҳсулотни сотиб олишга ҳам имкон беради.

Эслатиб ўтамиз, ерни ишлашда ишлаб чиқариш концентрациясининг кўпгина масалаларини хўжаликлар ичидаги экиш айланмаси майдонлари ўлчами чекланганлиги туфайли ҳал қилиш иложи йўқ. Янги технологияларни ва ишлаб чиқаришнинг прогрессив шакллари татбиқ қилиш учун бундай экиш айланмаларининг торлиги тобора сезиларли бўлмоқда. Концентрация нафақат машиналарни татбиқ қилиш ва соҳани индустриал асосга ўтказиш учун мақбул шароит яратади, балки тайёрлов ташкилотлари билан мустаҳкамроқ ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлар ўрнатишга ҳам имкон беради. Биринчидан, концентрация – аввало, арзонроқ, шу билан бирга йирик партиядаги маҳсулот ишлаб чиқаришдир. Бундан эса тайёрловчи ва қайта ишловчи корхоналар манфаатдор. Иккинчидан, концентрациялашган ишлаб чиқариш учун маҳсулот сотиш ташкилий-технологик жараённинг ажралмас қисми бўлиб қолади. Ихтисослашган ишлаб чиқариш сотиш бўғинига катта талаблар қўяди. Бу, тайёрлов идораларини ўз-ўзини тезроқ қайта тузишга ва янги талабларга мувофиқ ўз фаолиятини такомиллаштиришга мажбур қилади.

Шундай қилиб, тайёрлов тизимининг аҳамияти деҳқон ва фермер хўжаликлари тармоқланиши билан ошиб боради. Шу жиҳатдан бу тизим замонавий, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг янги, прогрессив шакллари томонидан қўйилаётган келажақдаги талабларга ҳам жавоб бериши жуда муҳим. Замонавий шароитларда бундай талабларнинг кучайиши агросаноат кооперацияси (ҳамкорлиги) жараёни ишлаб чиқаришни янги ташкилий шакли сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолда кузатилмоқда.

Агросаноат кооперацияси ва ишлаб чиқариш саноат асосида ташкил қилинадиган шароитда сотишнинг технологик жараёндаги роли таққослаб бўлмас даражада ортади. Ишлаб чиқаришнинг хўжаликлараро ва агросаноат корхоналари, комбинатлар ва бирлашмалар шаклида ташкил қилиниши махсус сотиш бўғинларини ташкил этиш (яратиш) заруратини туғдиради (Молдавиядагидек).

Сабзавотчиликда концентрациянинг умумий якуни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишида намоён бўлди. Бу нафақат ишлаб чиқариш жараёнининг ўзини, балки маҳсулотни истеъмолчига етказиш ҳаракатининг барча кейинги босқичларини ҳам аниқ ташкил этишни талаб қилди. Айнан шу ҳол хўжаликлараро кооперацияга асосланган ихтисослашган ишлаб чиқаришдаги устунликлар қай даражада амал қилишини белгилайди.

Катта масштабдаги ихтисослашган ишлаб чиқариш максимал пировард натижани таъминлайдиган барча хизматлар иши аниқ ташкил этилишини талаб қилади. Маҳсулот сотиш бўйича хўжаликлараро хизмат умумий озиқ-овқат конвейери – ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари, транспорт ва қайта ишловчи корхоналар тизимида муҳим бўғинлардан бўлиб боради.

Транспортнинг бир жойда концентрацияси маҳсулот сотиш (биринчи навбатда мева ва сабзавотлар) ташкил қилишни сезиларли даражада яхшилашга имкон беради. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрловчиларига фақат хўжалик транспортларида етказиб берилса, улар кичик партияларда ва чўзилган муддатларда сотилади. Шу боис маҳсулот ишлаб чиқилган графикка асосан чиқарилади. Бу график бўйича хўжаликлар йиғим-теримни ўтказиш ва ҳосилни сотишга тайёрлаш ишларини режалаштирадилар.

Янги шаоитларда маҳсулотлар қайта ишловчи корхоналарга тезроқ етказиб берила бошлади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулот сотишнинг аниқроқ тизимига, қайта ишловчи корхоналар эса - қувватларнинг хом ашё билан ўз вақтида таъминланиш ва тўлиқ бандлигига эришиш имкониятига эга бўлдилар.

Фикримизча, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил этиш вазифаларидан озод этилиши, маъмурий қишлоқ ҳудуди доирасида янги сотиш бўғинининг ташкил қилиниши мантиқан асослидек кўринади. Сотиш бўғинининг вазифаси, қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқарадиган барча турдаги маҳсулотларни сотиш ҳисобланади.

Табиийки, бу таклифни амалга ошириш осон эмас. Ҳозирда туман сотиш бўғинини ташкил этишни қийинлаштирувчи қатор сабаблар мавжуд. Улардан бири шуки, бундай тизимни ташкил қилишни, моҳиятан, янги жойда бошлаш керак. Туманда ҳозир янги тизимни яратишни бошлаш мумкин бўлган зарурий моддий-техник базага эга бўлган бирорта ташкилот йўқ. Бунга фақатгина истеъмолчи кооперацияси маълум даражада жавоб бериши мумкин. Аммо истеъмолчи кооперациясининг ўзига хос хусусиятлари ва у қишлоқда бажарадиган вазифаларни кўплигини ҳисобга олсак, бу кооперация реализация хизматини ташкил қилиш учун асос бўла олмайди.

Бошқаришнинг ҳудудий принципи (тамойили) ҳақидаги масалани ҳаётнинг ўзи кўтармокда. Бунда аниқ бир ҳудуд (минтақа) чегарасида қишлоқ хўжалигининг ривожланиши билан боғлиқ масалаларнинг бутун мажмуасини ечишда бирликни таъминлаш мумкин бўлади. Бу ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва хўжаликлараро кооперациянинг ривожи учун муҳим аҳамиятга эга. Маҳсулот имшлаб чиқариш даражасига унинг реализацияси ва истеъмолчига етказиб бериш ташкилий шаклининг мос келиши жуда муҳим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил қилиш вазифаларидан озод қилиниши, бу вазифаларнинг ихтисослашган хизмат томонидан бажарилиши мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир қилади, деҳқон, фермер ва ширкат хўжаликларига ўз қувватларини фақат ишлаб чиқаришда жамлашга имкон беради, бу эса хўжаликларнинг ривожланиш суръатини оширади. Натижада фондлар таркибининг ишлаб чиқаришдаги улуши кўпаяди. Қишлоқ хўжалигидаги транспот воситалари сони фақатгина ишлаб чиқариш эҳтиёжлари талаб этадиган миқдор билан чекланади.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулотларни етказиб учун зарур бўлган автомашиналар ўрнига ишлоқ хўжалиги корхоналари кўпроқ ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ бўлган тракторлар, комбайнлар,

Ўғитлар ва бошқа воситаларни сотиб олишлари мумкин. Транспорт воситаларининг ягоналигини ихтисослашган ташкилотларда концентрациялашуви улардан юқори унум билан фойдаланишини таъминлайди, маҳсулот ўз хисобидан ташилиши хисобига аграр давлат жойлашуви бўйича дифференциал рентани ўзлаштиради. Натижада қишлоқ хўжалиги корхоналарининг хўжалик юритиш шароитлари тенглашади қолаверса, сотиш бўйича ихтисослашган ташкилотларда реализацияни яхшироқ ташкил қилиш имконияти туғилади. Бу маҳсулот исрофгарчилигини, сотиш харажатларини камайтиради. Пировард натижада бундай тизимда бевосита алоқаларнинг аҳамияти ортади.

3-савол баёни: Кейинги пайтларда тайёрлов тизимини такомиллаштириш муаммоси тубдан қайта кўриб чиқилди. Лекин маҳсулотлар сотиш билан боғлиқ камчиликлар ҳам тўлиқ бартараф этилгани йўқ. Иқтисодий адабиётларда улар фақат режалаштиришдаги нотўғри хисоб-китоб билан боғлиқ тарзда изоҳланади. Тўғри маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ нўқсонлар содир бўлишига нотўғри хисоб-китоблар ҳам муайян даражада таъсир кўрсатаёпти, аммо улар асосий сабаб эмас. Мавжуд узилишлар, агар айтиш жоиз бўлса, ўсиш ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш жараёнидаги қийинчиликлар ҳисобланади. Ривожланаётган ишлаб чиқариш кўпгина янги масалаларни (жумладан, маҳсулот сотиш соҳасида ҳам) илгари суради. Бутун ишлаб чиқариш жараёни барча босқичларда бир текис ривожланишини тақозо қилганда, ҳам оралиқ, ҳам пировард маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича тузилмавий бўғинлар орасидаги иқтисодий муносабат ва алоқалар юксакроқ даражага кўтарилганда бу масалаларнинг долзарблиги ортади.

Янги алоқалар нафақат маҳсулот яратганда, балки уни истеъмолчигача ҳаракатлантиришда ҳам вужудга келади. Бу эса уларнинг амалий реализациясини назарда тутаяди. Бундай реализация алмашув муносабатларини такомиллаштиришда намоён бўлади. Тайёрлов тизимининг амалдаги янги сифат даражаси реализация қилинадиган маҳсулотни ҳисоблаш тизими билан ҳам боғланган. Анъанавий жиҳатдан қишлоқ хўжалиги корхоналаридан давлат тайёрлаш тизимига келтирилган ва одатда, натурал кўринишда бўлган маҳсулот тайёрланадиган маҳсулот ҳисобланади.

Бундай ёндашувга кўра, қисқа куз даврида барча ўсимликчилик маҳсулотларини бир вақтнинг ўзида йиғиштириш ва ташиш лозим. Бу иш кунидан фойдаланишда тиғизликка, **барча тўрдаги транспорт воситаларни** транспортнинг барча турларини меъёрдан ортиқ ишлатилишига олиб келади. Тайёрлов тизими эса бу даврда узлуксиз келтириლაётган кўп миқдордаги маҳсулотни доим ҳам қайта ишлай олмайди. Оқибатда маҳсулот нобуд бўлади, сифати пасаяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида омборлар қурилса, баъзи турдаги маҳсулотларни йиғиштириб олиб, шаҳарларга – тайёрлов ташкилотларига жўнатиш зарурати йўқолади. Муайян маҳсулот (дон, сабзавот, мева ва ҳ.)ларнинг бир қисми хўжаликларнинг ўзида сақланиши ва зарур ҳолда истеъмол жойига жўнатилиши мумкин. Таъкидлаб ўтамизки, тайёрлов

ишларини ташкил этишнинг бундай шакли анча катта фойда келтиради. Чунончи: биринчидан, тайёрлов жараёнидаги тиғизликни камайтиради, транспортга эҳтиёжни пасайтиради, маҳсулотнинг оқилона ишлатилишини таъминлайди, пировард натижада хомашё ва истеъмол фондлари ҳажмини оширади; иккинчидан, агросаноат интеграцияси, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бевосита ўзида қайта ишлаш қуваатлари ривож баъзи турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини нафақат натурал холида, балки қайта ишланган кўринишда ҳам сотиш масалаларини ҳал этади. Бу пировард мақсадларга мувофиқ келади.

Бевосита алоқаларнинг асосий устунликларидан бири шундаки, бунда маҳсулотнинг ишлаб чиқаришдан истеъмолчига ўтиб бориши тезлашади. Бунда айланма тезлиги жадаллашишига, муомала харажатлари қисқаришига эришилади. Бевосита алоқалар маҳсулот ҳаракатининг барча босқичлари устидан муайён даражада назорат ўрнатишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожининг замонавий босқичи учун бевосита алоқалар ривожини эътиборга олувчи бир қатор тенденция (йўналиш)лар хос. Бевосита алоқалар талабларига ихтисослашган ва концентрланган ишлаб чиқариш тўлароқ жавоб беради. Тайёрловчи у ёки бу маҳсулотни етказиб беришини битта ишлаб чиқарувчи амалга оширишидан манфаатдор. Ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги корхонаси учун битта ёки камида минимал сондаги тайёрловчига эга бўлиш фойдали. Бу маҳсулотни яхшироқ ва камроқ харажат билан сотишга имкон беради. Демак, бевосита алоқалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ихтисослашув ва концентрация йўлидан ривожланишининг муҳим шартлари ҳисобланади.

Хўжаликлараро кооперация асосида ихтисослашув кўп тармоқли хўжаликлар тугатилишига олиб келади. Тор ихтисосдаги хўжаликлар эндиликда маҳсулот сотиш масалаларини ҳал қиладиган бирлашмага кирадилар. Бундай ташкилотда вазифанинг бўлиниши каби ҳолат юз беради. Корхоналар – маҳсулотни ишлаб чиқариш, бирлашма – уни сотиш ҳақида бош қотирадилар. Бу узоқ муддатли алоқаларни ўрнатишга ўтиш учун имкон беради, у эса тайёрлов жараёнларини ташкил қилишнинг бутун тизимини тубдан яхшилайди.

Маҳсулотнинг бевосита ишлаб чиқарувчилардан олинishi савдо ташкилотларини маҳсулот заготовкеси билан боғлиқ қўшимча чиқимлардан озод қиладди, чунки улар тайёрлов ташкилотларидан маҳсулот олганларида маълум бир суммани уларга тўлайдилар. Бу эса, бевосита алоқаларни татбиқ қилиш рағбатларидан бири ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодиётининг мустаҳкамланиши, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва концентрациялари яратилиши билан хўжаликларда музлатгичлар ва сабзаёт омборлари барпо этиш имкони туғилди.

Тайёрлов ташкилотлари моддий-техника асосининг мустаҳкамланиши билан бевосита алоқаларнинг ривожланишига ҳам объектив шароитлар вужудга келади. Чунки маҳсулотни етказиб бериш шартларидан бири тайёрловчи унинг нафақат режадаги миқдори, балки барча ортиқча қисмини

ҳам қабул қилишга тайёрлиги ҳисобланади. Бунга эса, тайёрловчи фақатгина сақлаш иншоотлари мавжуд ҳоллардагина мувофиқ бўлади.

Бевосита алоқаларни ташкил этишни яхшилашда тайёрлов ташкилотлари томонидан ҳеч бўлмаганда баъзи турдаги ўсимликчилик маҳсулотларининг бевосита даланинг ўзида қабул қилиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Булар дала ишлари тезлигини пасайтиради. Маълумки, йиғим-терим ва топшириш ишлари ҳажми ортганда ёз-куз ойларида маҳсулотни жойида қабул қилиш билан қишлоқ хўжалиги корхоналарини сотиш ташвишидан ҳатто қисман озод қилинганда ҳам, уларда кучларни бошқа ишларни тугатиш учун сафарбар қилиш имкони кенгаяди. Аммо кўпинча «маҳсулотни далада қабул қилиш» тушунчаси тайёрлов ташкилотлари ўз транспортида маҳсулотни тўғридан-тўғри даладан олиб чиқиб кетади, деган маънода тушунилади. Бу ерда фақат ишнинг ташкилий шакли устида гап кетмоқда. Бундай соддалашган ёндашув шунга олиб келмоқдаги, маҳсулот сотишни ташкил этишнинг бу шакли ҳозирча кенг тарқалмаяпти.

Бевосита алоқаларнинг иқтисодий моҳияти шунда кўринадикки, улар маҳсулот сотишнинг катта кафолатини яратиш билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид нарҳига киритилган барча потенциал имкониятларни юзага чиқаришнинг ҳолисона белгилари ҳисобланади, шу тариқа ишлаб чиқариш унумдорлиги ошишининг энг муҳим омили сифатида иштирок этади.

Асосий адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалигини ислох қилиш. Аграр муносабатларнинг янги турларини шакллантириш. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Абдуганиев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисоди. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси қошидаги Адабиёт жамғармаси, 2004.
4. Абдуганиев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди». Маърузалар матни. - Т., 2001.
5. Зокиров О. Қишлоқ хўжалиги иқтисоди. Дарслик. -Т.: ЎзАЖБНТ, 2003.
6. Пассута В.И. Организация и нормирование труда на предприятиях. Минск: Новое знание, 2001.
7. Кузнецова В.В. Экономика сельского хозяйства. Ростов на Дону, 2003.
8. Бороздин. Земельные отношения и аграрная реформа. М.: Изд. Единства, 2002.
9. Тургаев А.К. Охрана труда в сельском хозяйстве. М.: Академия, 2003.
10. Дадабоев и другие. Организация фермерного хозяйства в Республике Узбекистан с учётом опыта США. Т.; 2003.
11. Петранева Г.А. Экономика и управление в сельском хозяйстве. М.: Академия, 2003.
12. Илвини З.М. Рынок сельскохозяйственного сырья и продовольствия. Минск: БГЕУ, 2000.
13. Николаев В.С. Основы технологии сельскохозяйственного производства. Земледелие и растениеводство. М.: Бўлина, 2000.
14. Цынкин Ю.А. Агромаркетинг и консалтинг. М.: Юнити, 2002.
15. Дадабоев Ю.Т. Экономика АПК. Часть-1, Т.; 2000.
16. Иванова В.Н. Основы социального управления. М.: Вўйшаа школа, 2001.
17. Петров М.Н. Основы экономики и предпринимательства. СПб.: Герда, 2001.
18. Голованов М.Д. Технологический основа развития экономики. Учебное пособие. М.: Российское Экономической Академия, 2001.
19. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. Учебник. М.: Дело и Сервис, 2000.
20. Морозовой Т.Г., Пикулкин А.В. Прогназирование и планирование в условиях рўнка. Учебное пособие дял вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
21. Салимов Б.Т., Ўроқов Н.И. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2004.

Қўшимча адабиётлар:

1. Основных показатели деятельности малых предприятий и микрофирм за 2003 год. Статистический бюллетень. Государственный комитет Республики Узбекистана по статистике, Т.; 2003.
2. Реализация бытовых услуг населения за 2002 год. Статистический бюллетень. Государственный комитет Республики Узбекистана по статистике, Т.; 2002.
3. Сеть предприятий бытовых обслуживания населения. Статистический бюллетень. Государственный комитет Республики Узбекистана по статистике, Т.; 2002.
4. Здравоохранения Узбекистана за 2001. Статистический сборник. МинМакроЭкономСтатистика Республики Узбекистана, Т.; 2002.

Информацион-техник воситалар

Интернет сайтлари:

1. Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети. www.tsue.uz
2. University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program www.uhh.hawaii.edu
3. Московская сельскохозяйственная академия www.ecfak.timacad.ru
4. Институт Агроэкономики и Бизнеса Приамурский www.admin.ru
5. Саратовская сельскохозяйственная академия. www.tstu.ru
6. Rozvoj integrace a infrastruktura. www.deloitte.com
7. Ikkinchi asossiy faktor esa infrastruktura va soliq yuki. www.forum.uz
8. ЛБР – сельскохозяйственная техника, комбайнў, косилки, сеялки, запчасти к сельхозтехники www.lbr.ru
9. Radio Tashkent International. http://info.uzpak.uz/uzb/econom_uzb/
10. Recently Published Books. www.eastview.com
11. Мардонова А.Т., Исхокова С.А. Аграр соҳада мулкый муносабатларни рўёбга чиқаришнинг долзарб услублари. www.ski.ilm.uz

Хорижий адабиётлар

1. Хаймон Д.Н. Современная микроэкономика: анализ и применение. Москва, Финансы и статистика, 2011 г.
2. Пассута В.И. Организация и нормирование труда на предприятиях.- Минск.: Новое знание, 2010.
3. Кузнецова В.В. Экономика сельского хозяйства. Ростов на Дону, 2008.
4. Бороздин. Земельные отношения и аграрная реформа. М.: Изд. Единства, 2011.
5. Тургаев А.К. Охрана труда в сельском хозяйстве. - М.: Академия, 2010.
6. Петранева Г.А. Экономика и управление в сельском хозяйстве. М.: Академия, 2009.

7. Илвини З.М. Рынок сельскохозяйственного сырья и продовольствия. Минск: БГЕУ, 2010.
8. Николаев В.С. Основы технологии сельскохозяйственного производства. Земледелие и растениеводство. М.: Былина, 2009.
9. Цынкин Ю.А. Агромаркетинг и консалтинг. М.: Юнити, 2008.
10. Осипов М.Ю. Основы предпринимательского дела. Москва, 2011 г.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ МАЪРУЗА МАТНИ

М. АЛЛАЯРОВА

Гулистон - 2014

Масъул муҳаррир:

Такризчилар: иқтисод фанлари номзоди, доцент О.Сатторкулов
иқтисод фанлари номзоди, доцент О.Райимбердиева
компьютерда саҳифаловчи: М.Аллаярова

Босишга рухсат этилди ____ ____ 2014. Қоғоз бичими 60х84.
Times New Roman гарнитураси. Нашр б.т. 13,0.

707000, Гулистон шаҳри, 4 – мавзе,
Гулистон давлат университети,
Гулистон Давлат Университети босмахонасида чоп этилди